

3076

ROSCHER VILMOS

ÉS A

TÖRTÉNELMI MÓDSZER

A KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYBAN.

EMLÉKBESZÉDKÉNT

FELOLVASTATOTT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA 1896-KI OKTÓBER 26-ÁN TARTOTT

ÖSSZES ÜLÉSÉN

KAUTZ GYULA

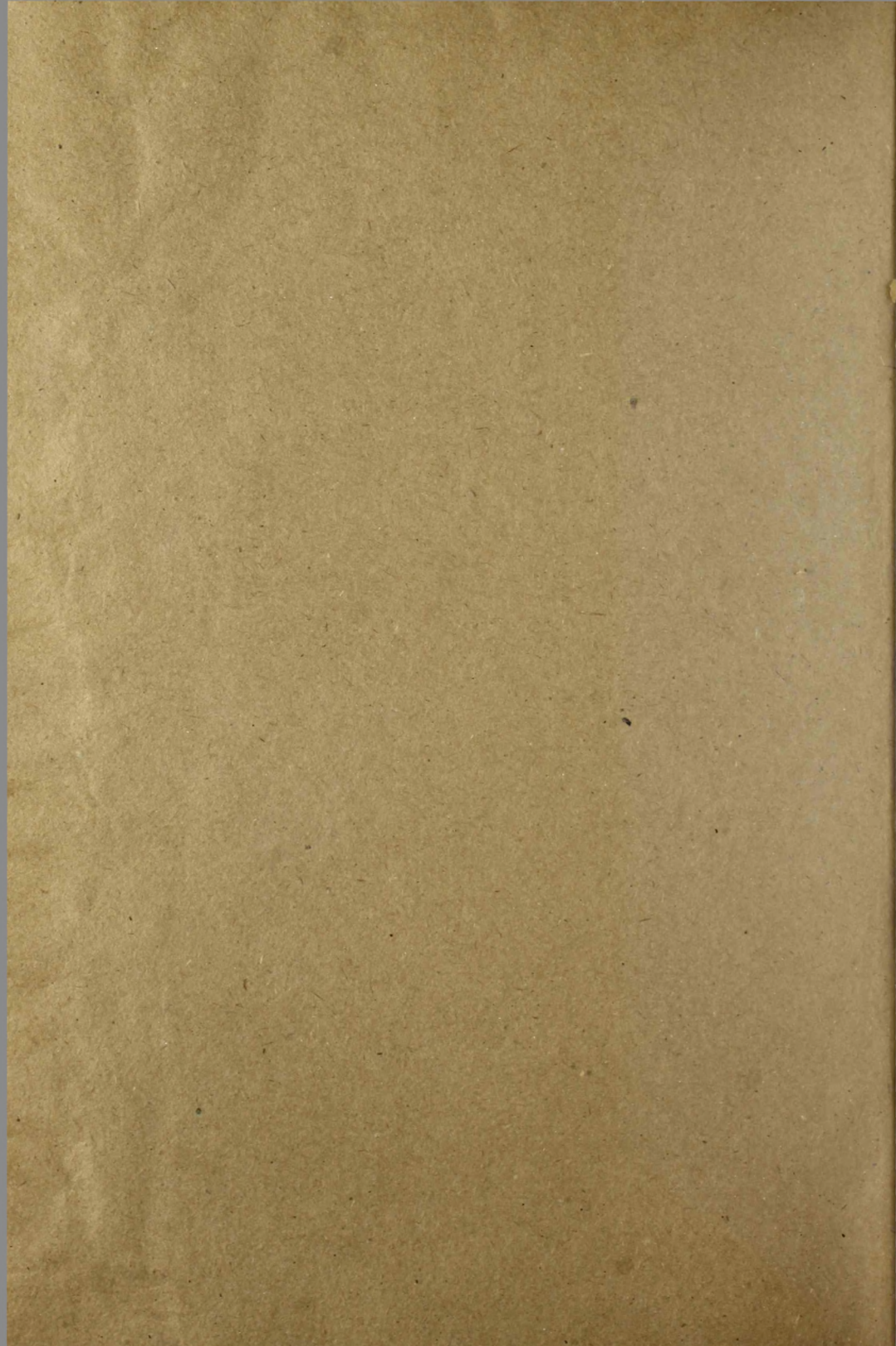
IGAZGATÓ ÉS RENDES TAG
ÁLTAL.

A MÁS NYELVRE VALÓ FORDÍTÁS JOGA FENTARTATIK.

BUDAPEST,

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1896.

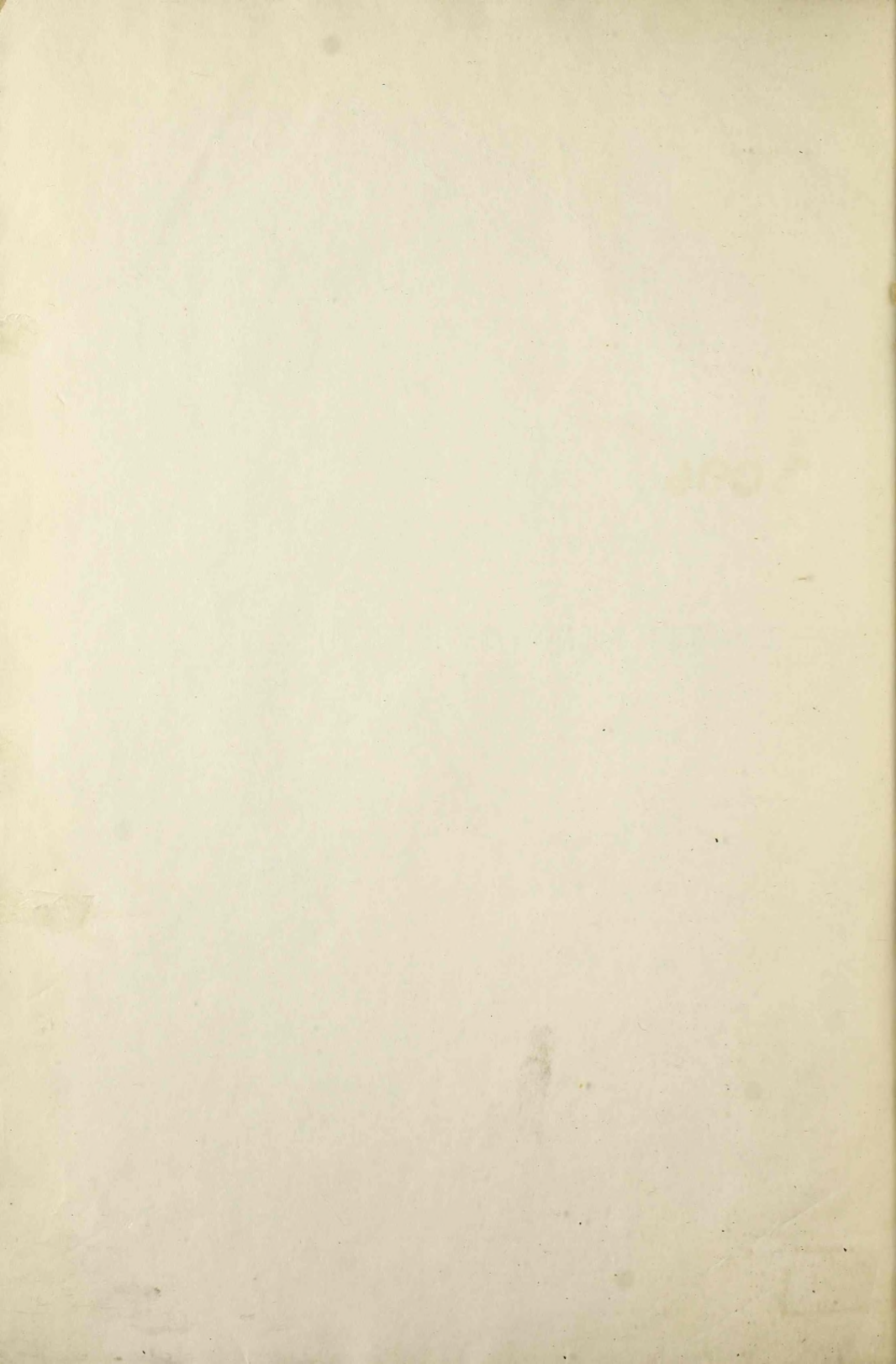
Ökinte kézzel

Bécs Jan. 20. 1897.

KAUTZ GYULA.

Kautz

ROSCHER VILMOS EMLÉKEZETE.

ROSCHER VILMOS

ÉS A

TÖRTÉNELMI MÓDSZER

A KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYBAN.

EMLÉKBESZÉDKÉNT

FELOLVASTATOTT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA 1896-KI OKTÓBER 26-ÁN TARTOTT

ÖSSZES ÜLÉSÉN

KAUTZ GYULA

IGAZGATÓ ÉS RENDES TAG
ÁLTAL

A MÁS NYELVRE VALÓ FORDÍTÁS JOGA FENTARTATIK.

BUDAPEST,

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1896.

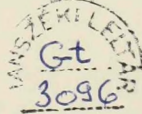

1995

2001

2005-10-12

Revízió: 1978-1988

TARTALOMMUTATÓ.

ELSŐ RÉSZ.

I. SZAKASZ.	
Bevezetés és <i>életrajzi</i> vázlat	Lap 1—8
II SZAKASZ.	
Roscher <i>tudományos iránya</i> , hatása és jelentősége általában	8—17
III. SZAKASZ.	
A <i>hisztóriai irány</i> szemben az eddig uralkodott iskolával	17—22
IV. SZAKASZ.	
A <i>relativismus</i> vagy <i>viszonyelviesség</i> a közgazdaságtan elméletében	22—29
V. SZAKASZ.	
A Roscher-féle irány <i>ellenesei</i> és ezek czáfolata	29—37
VI. SZAKASZ.	
Roscher elmélete az emberiség politikai és közgazdasági <i>fejlődés-fokairól</i>	37—43
VII. SZAKASZ.	
Roscher elméletének <i>birálata</i> a tudomány úgynevezett <i>praeceptiv</i> eleme tekintetében	43—46

VIII. SZAKASZ.

Roscher <i>tanítmányai</i> közelebbről, s ezek bírálatos méltatása	Lap 47—54
--	--------------

IX. SZAKASZ.

Roscher mint <i>állambölcsező, tanár, író és ember</i>	54—58
--	-------

JEGYZETEK	59
---------------------	----

ELŐSZÓ.

Jelen „*Emlékbeszéd*“ egyéb s több is akar lenni, mint felújítása egy kiváló szellem s tudományi nagyság emlékezetének. Célom volt ugyanis egyidejűleg: behatóbb ismertetését és *méltatását* adni az úgynevezett: „*hisztóriai methodusnak*“, különösen a közgazdaság tudományában; behatóbbat, mint a minővel eddigelé (legalább összefoglaló alakban) a szakirodalomban találkozhatni; másfelől egynémely a „történelmi iskola“ felől táplált *merőben téves nézetre* (helyreigazítólag) legalább általánosságban rámutatni; valamint „*adalékot*“ szolgáltatni a szociális és politikai tudománykör némely nagyérdékű kérdésének megvilágosításához, a mire épp a „*Roscher-féle*“ eszmekör és felfogás nyujt alkalmat és alapot. — Azt, hogy dolgozatom egyidejűen a történelem (s különösen az egyetemes-hisztória mennél behatóbb) tanulmányozásának jelentőségére, s ugyanannak a *közönségestől* eltérő (valamivel magasabb irányú és bölcséletibb) felfogás-módjára és művelésére való indirect figyelmeztetést is foglal magában: csak melleleg említem.

A fejtegetés némely pontjára nézve szükségesnek látszó részletesebb bizonyítást, valamint az irodalmi forrásokat tartalmazó „*Jegyzetek*“ egy külön „Második Részbe“ helyeztettek; a mire a t. olvasó figyelmét fel kell hívnom.

A tudományos *birálattal* szemben pedig legyen szabad még fölemlítenem azt, hogy a jelen „emlékbeszéd“ csak hosszabb időközökként való közbeszakításokkal, valamint hivatalos állásommal (ez idő szerint) járó rendkívül halmozott teendők, sőt súlyos lelki izgalmak közepett is jött létre; a minek bénító hatása alól magamat egészen kivonni nem bírtam s nyomai a dolgozat némely részén észrevehetőek is lesznek.

Bécs, 1896. szeptember 1-én.

K.

ROSCHER VILMOS

LIPCSEI EGYETEMI TANÁR ÉS AKADÉMIAI KÜLFÖLDI TAG

EMLÉKEZETE.

I.

A közelebbi mult évek során rendkívül sok halálest fordult elő a tudományos irodalom kitünőségei körében; igazi csillaghullás a tudományosság egén; megannyi irányadó szellem fényének kialvása! — Legyen elég e részben a *történetírókra*: Sybelre, Merivalere, Treitschkére, Tainre és Curtiusra; a *bölcselők* sorából: Secrétanra és Carrierre; a *jogtudósok* közül: Gneistre, Exnerre, Iheringre és Merkelre; a *természet-tudósok* köréből: Huxleyre, Ludwigrá, Helmholtzra, Pasteurre, Kekulére és Tyndallre; végül a *nemzetgazdák* közül: Helfferichre, Nassera, James Rogersre, Luigi Cossára, Steinra, Lehrre, Baudrillardra, Léon Sayre és *Roscher Vilmosra* emlékeztetnem.

Ez utóbbnevezett, *Roscher Vilmos*, lipcsei egyetemi tanár az, a ki ma e helyen méltató figyelmünket veszi igénybe; ki messzeterjedt fénylő hírnevével *mint nemzetgazda*, egy egész korszakot töltött be; 1861 óta Akadémiánk külföldi tagjainak sorát díszíté,¹⁾ s a kinek emlékezetét a t. Akademia megbízásából felújítani, nekem, a volt *hallgatónak* és rokonirányú szerény pályatársnak, jutott kitüntető osztályrészül.

Mielőtt az elhunytak tudományos méltatására, s annak, hogy mi volt Roscher mint tudós és irány-

alapító, általában, s mint állambölcsező, történetphilosoph és nemzetgazda különösen, tüzetesb elemzésére térnék: egynémely *életrajzi* adatot akarok előrebocsátani.²⁾

Roscher Vilmos, mint jómódú, előkelő család sarjadéka, 1817-ben október 21-ikén született, Hannovera városában, a hol atyja magasbrangú államhivatalnok volt. Felsőbb tanulmányait 1835-től 1839-ig az akkor különös hírnévnek örvendő, s politikailag is európa-szerte sokat emlegetett göttingai, meg a szintén kiváló tudományos tekintélyben állott berlini egyetemen végezte, hol mind a két intézet tanári celebritásainak (az általa hallgatott Albrechtnek, Dahlmann-nak, Gerwinusnak, Ottfried Müllernek, Boekhnek, Rankenak és Ritternek) figyelmét vona különösen magára; s 1838-ban közzétett (de már 20 éves korában elkészítve volt) bölcészet-tudori értekezésével: „*De historicae doctrinae apud Sophistas majores vestigiis*“, a melyben (mellesleg említem) már egész későbbi tudományos iránya jelezve volt, tudós körökben feltűnést keltett.

A tanári és litterárius pályát tűzvéen ki életfeladatául, 1840-ben Göttingában mint privátocens (jelesül a történelemre és államtudományra nézve) habilitáltatta magát; s igen rövid idő alatt már ekkor oly sikerrel működött, hogy hallgatóinak nagy számánál fogva, az egyetem legnagyobb termeit kellett rendelkezésére bocsájtani. Így lett azután rövid idő múlva *rendkívüli* és már 1844-ben (tehát 27 éves korában, a mi Németországon, a tudósi és tanári candidátusok szaporaságának e classikus hazájában ritkaságnak mondható) valóságos *rendes* tanárnak kinevezve. — Ez időben tette közzé első nagyobb közgazdasági értekezését, névszerint *List Frigyesnek*: „*Das nationale System der politischen Oekonomie*“ című munkája feletti *birálatát* (mely a bíráló által követett úgynevezett „*historiai methodus*“ szerint List erősen védvámias irányzatát, a többi, inkább smithianistikus és szabadkereskedelmi szempontból kiinduló szigorú birálatokkal

ellentétben, rokonszenves méltatásban részesítette); továbbá a berlini „Zeitschrift für allgemeine Geschichte“ című folyóiratban két tanulmányát: „Über Socialismus und Communismus“,³⁾ azután „Umriss zur Naturlehre der drei Staatsformen“, és Raunak: „Archiv der Polit. Oekonomie“-jában napvilágot látott cikksorozatát: „Ideen zur Politik und Statistik der Ackerbau-systeme“; mely dolgozatok mindegyike általános fel-tűnést keltett, s sok tekintetben korszakosnak nevezhető; különösen pedig a: „Leben, Werk und Zeitalter des Thukydides“ című (1842-ben megjelent) könyvét, a mely az alig 25 éves fiatal tudósnak egyik legmaradandóbb becsű, minden hasonló műre nézve igazi mintául szolgálható, s szerzőjének bámulatos olvasottsága és sokoldalúságáról épp úgy, mint mély belátása, aesthetikai finom ítélete, meg geniális történet- és állambölcséleti felfogásáról tanuskodó munkáját képezi;⁴⁾ — másfelől 1843-ban megjelent első rendszeres közgazdasági munkáját: „Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswirthschaft nach geschichtlicher Methode“, a mely a tudomány egész körzetét főbb vonásokban, sok tekintetben új módszer és új felfogás szerint, tartalmazza, sokaktól Roscher legeredetibb s legsajátosb elmeszüleményének mondatik, s a szak-tudomány újabbkori fejlődésében *eseményszerű* irodalmi terméknek lett elismerve.

A mind szélesb körökben hírnévre szert tett fiatal tudós 1848 elején a *lipcsei egyetemre* (melynek leg-felsőbb s a tudósnak nevét is kivívott protectora, a szász király, János, országának e főiskoláját Európa egyik elsőrangú egyetemévé tenni vette célba) nyert meghívást; s ezen folytatta 46 éven át sikerekben és elismerésben gazdag és fényes tanári pályáját és tudományos munkásságát! Ez időtől fogva lett több évtizedre nézve a lipcsei egyetem, a melyen ugyane korszakban a jog- és államtudomány számos más elsőrangú képviselője is tanárkodott, nemcsak a közgazdaságtudomány legkiválóbb centruma, a hol a két művelt

világrész minden országából a tudomány-művelők egész serege gyűlt egybe, hanem *egy új iskolának kiinduláspontja is*, a mely Roscher nevét az európai tudományosság történetében elenyészhetetlen jelentőségűvé tette, s iránya- és módszerénél fogva: *a nemzetgazdaság történelmi iskolájának* szokott nevezetni.

Folyton növekedő tanári és írói hírneve oly mérvben vonta az államkormányok figyelmét is Roscherre, hogy egyre-másra, a leghizelgőbb föltételek mellett való *meghívásokat* kapott az utóbbiaktól Közép-Európa legkiválóbb főiskoláira; így Zürichbe, azután Münchenbe, két ízben Bécsbe és a hetvenes években Berlinbe; gyakran kérték föl a kormányok nagyfontosságú szakkérdések elhatározásánál *emlékiratok* kidolgozására; különös jóakarója, a szász király, nem egy alkalommal hívta meg legbizalmasb tárgyalásokra az ünnepelt szakembert és tüntette ki egyszer-kétszer előadásain való megjelenésével s kegyeinek egész mérvével.⁵⁾ — Nem szólva arról, hogy alig volt nyelv és idioma, a melyre Roscher egyik-másik műve le nem fordított, alig egy tudományos Akadémia a két művelt világrészen,⁶⁾ mely őt kül- és tiszteleti tagjává ne választotta volna. S mindez elismerés és ünnepeltetés mellett Roscher mindvégig megmaradt az egyszerű szerény tudós, a ki magát vezeték- s keresztnevén kívül soha másként se nem címezte, se nevét alá nem írta; számtalan kitüntetéseit még említettetni sem szerette; sőt a midőn már hírneve mint egy „új irány“ megalapítójáé Európaszerte elterjedt és elismert volt, mindig erélyesen szabadkozott⁷⁾ azon föltevés ellen, hogy *iskola-alapítójaként* kívánna tekintetni, avagy szerepelni.

Irodalmi munkásságát sokoldalú tanári elfoglaltsága mellett is egészen élete végéig, s pedig a legnagyobb stílusban, terjedelemben és sikerrel folytatta; úgy hogy alig van az egész jelen században e részben is vele összemérhető szakember. Így, hogy csak a főbb dolgozatokat említsem: 1852-ben tette közzé „Über

Kornhandel- und Theuerungspolitik“ című practikus irányú, s az e tárgyban addig uralkodott meglehetősen zavaros eszmék tisztázására czélzó értekezését; 8) — ugyanez időtájt „*Zur Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre*“ című remek dolgozatát; 1854-ben jelent meg nagy terjedelmű rendszeres kézikönyvének „*System der Volkswirtschaft, ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studirende*“ első, a nemzetgazdaság alaptanait tartalmazó kötete, ezen cím alatt: „*Grundlagen der Nationaloekonomie*“, mely úgy sajátos szerkezete, mint új szempontok felállításánál fogva általános feltűnést keltett, s eddigelé (a mi e nemű könyveknél ritkaság) 1894-ben 21-ik kiadást ért. — Különben Roscher új felfogása és módszere tulajdon kép „*Systemjének*“ nem ezen, szorosban dogmatikus jellegű első kötetében, hanem a rá következtettekben, névszerint a „*Nationaloekonomik des Ackerbaues*“ (1859. és 12-ik kiadásban 1888-ban), a „*Nationaloekonomik des Handels und Gewerbeleisses*“ (1881. és 6-ik kiad. 1892.), a „*System der Finanzwissenschaft*“ (1886., 4. kiad. 1894-ben), meg a „*System der Armenpflege und Armenpolitik*“ (1894.) című megannyi nagyobb terjedelmű, s külön-külön önálló munkáknak is tekinthető részekben, jutott teljes mértékben kifejezésre.

Az ekként csak tudományának és tanszékének élő, s a *politikai küzdelmek terétől* (bár többször lett arra felhíva, s országgyűlési képviselőséggel stb. megkínálva, azért is, hogy tudományos függetlenségét teljes mértékben fentarthassa) mindvégig következetesen távolmaradt tudósnak életfolyama monotoniáját időnként nagyobb utazások (névszerint Olaszországban, Angliában stb.) szakították félbe, mire nézve talán szabad különösen kiemelnem azt, hogy a hazánk iránt mindig meleg érdeklődéssel viseltetett, s magyarországi hallgatóit mindig örömmel emlegető tudós 1864 nyarán (a szünidők alkalmával) előbb Győrbe, egy akkor ott tartózkodott volt tanítványa meglátogatására jött, s

innen ugyancsak ez utóbbinak kíséretében több más városba is ellátogatott; egyebek közt fővárosunkról s ennek fekvéséről, s egynémely nagy vállalata- és ipartelepéről elragadtatva nyilatkozott; s boldogult elnökünknek, b. Eötvös Józsefnek (a kit Magyarország egyik szellemi büszkeségének szokott nevezni) svábhgyei nyaralójában nagy szívéllyességgel fogadott vendégként töltött egy délutánt.

A hatvanas évek végén felhívást kapott Roscher Miksa bajor királytól, az ennek bőkezűségéből alapított, s a müncheni tudományos Akadémia vezetése alatt megindult nagy tudományos vállalatnak (a mely a „Német tudományosság történetének“ beható, s elsőrangú szakemberek által való megíratását vette célba) számára a „Közgazdaságtani“ rész kidolgozására; a minek Roscher hazafias lelkesedéssel és páratlan tudásának minden kincsei feltárásával felelt meg, s a „*Geschichte der Nationaloekonomik in Deutschland*“ című (az egész gazdag anyagot felölelő, sőt a többi népek kiválóbb íróinak méltatására is kiterjeszkedő) e részbeni munkája 1874-ben meg is jelent.⁹⁾

Már az ötvenes években erősen foglalkoztatták Roschert a gyarmatügyi és colonisatiói kérdések, a minek irodalmi gyümölcseként ama szellemes, s a maga nemében majdnem páratlanul álló könyv tekintendő, melyet „*Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung*“ (1857. 3-ik kiadás 1885.) cím alatt tett közzé. — A hatvanas években jelentek meg azután a rendszeresb nagyobb munkái mellett (részben ezeknek kiegészítésül is) összegyűjtött kisebb értekezései, ezen cím alatt: „*Ansichten der Volkswirtschaft aus dem geschichtlichen Standpunkte*“ (1861. és 3-ik kiadás 1878. két kötetben), a melyek egynémelyike (például „A közgazdaságtan viszonyáról a classikus ó-korhoz“, „a városok keletkezésének és alakulásának törvényeiről“, a „fényűzésről“, a „forgalmi krízisekről“, az „iparvállalatok természetes telepeiről“, az „erdészet egy újabb főelvéről“) a tudományos szakirodalom valódi gyön-

gyei közé sorolható, s a melyekhez (élete utolsó szakában) mintegy folytatásul számos újabb jelesbnel jelesb tanulmányt fűzött és tett közzé részint a lipcei tudományos Akadémia évkönyveiben, részint a tübingi államtudományi folyóiratban, a „Preussische Jahrbücher“-ek, a „Georgicon“ és „Nord und Süd,“ meg a lipcei „Litterarisches Zentralblatt“ czímű szaklapok hasábjain; részint az ismeretes „Zeit- und Streitfragen“-féle vállalat egy-két füzetében.

Ezen eddig szorosan közgazdasági és tudománytörténeti szakművek mellett, Roscher életének utolsó éveiben mint elsőrangú *államtudós* és *politikai bölcselő* is ismeretessé tette magát a szakirodalomban; jelesül a már fentemlített művének „az államformák természettanáról“ való folytatása és befejezése, illetőleg „*Politik, Geschichtliche Naturlehre der Monarchie, Aristokratie, und Demokratie*“ czímű nagy dolgozatának (1892-ben) közrebocsátásával, melyre nézve e helyütt csak azt kívánom megjegyezni, hogy Roscher e munkája is (ha egynémely hiányaitól eltekintünk) korszakot alkotónak mondható; az általa követett *történelmi módszer* legszebb vívmányait tükrözi vissza; roppant terjedelmű universálhisztóriai tanulmányokra van fektetve; s tartalomgazdagságra, történetbölcséleti értékre, eredeti felfogásra és tanulságos voltára nézve a politikai irodalom e nembeli legkitünőbb termékeivel (egy Montesquieu és Bodin, egy Benjamin Constant és Toqueville, egy R. Mohl és Bluntschli, egy Sismondi és Taine, egy Brougham és Stuart Mill, egy b. Eötvös és Gneist könyveivel) helyezhető párvonalba; sőt azok némelyikét messze fölül is mulja, s talán a politikai theoria legnagyobb képviselőjének *Aristótelesnek* államtani munkáihoz legközelebb állónak mondható.¹⁰⁾

Hézagos volna Roscher életének és tudományos munkásságának e vázlata, ha föl nem említették még a halála után közzétett, s a következő címet viselő sajtószertű könyv: „*Geistliche Gedanken eines Natio-*

naloekonomen“, a melyben, az egész életén át buzgó vallásosságú, s hitközségi és emberbaráti intézetek ügyeiben majd elnöki, majd társtagi minőségben élénk tevékenységet kifejtett tudós, rendkívül érdekes és nagybecsű aphorisztikus összefoglalását nyújtja egy hosszú tanári és bölcseleti élet folyamában produkált eszmék és gondolatoknak.

Életének utolsó éveiben, kitünő szellemi tulajdonosságainak fogyatkozása legkevésbé sem volt észrevehető, s Systemjének utolsó kötetét súlyos betegen még elkészítette, sőt még egy nagy történetpolitikai munkához, a „*Római caesárok koráról*“ is hozzá fogott: azonban egészsége több ízben annyira meg volt rendülve, hogy előadásait majd közbeszakítani, majd végleg megszüntetni kényszerült; s rövid időre azután, hogy ötven éves tanári jubilaumát megülhette, azaz 1894. június 4-én, meghalt.

II.

Miben áll Roscher tudományos *iránya, hatása és jelentősége*; minek tulajdonítandó az a fényes hírnév, meg az a messzeterjedő befolyás, a melyre az egyszerű, szerény tudós és tanár, majdnem két világrészben szert tett, s mely a tudományos szakirodalom egyik elismert nagyságává emelé? — A választ e kérdésre, tüzetesebben megadni véve feladatombul, meg kell bevezetőleg jegyezmem azt, hogy tisztem teljesítésében, bár a volt hallgatónak kegyeletével, de nem az egyoldalúan magasztaló biográfnak, vagy a mester szavára esküvő tanítványnak hangján, mindenkifelett pedig az irodalomtörténész kötelességszerű tárgyilagosságával akarok szólni; és ott, a hol annak szükségét látom, az elfogulatlan bíráló szemmértékét is alkalmazom.

Roschernek kiváló jelentősége a tudományban (s nem egyedül a közgazdaságban, hanem a társadalomtanban és a politikában is) abban áll, hogy ő az első rendszeres alkalmazója az *ügynevezett hisztóriai mód-*

szernek; sőt tulajdonképeni megalapítója, s mind mai napig legismertebb, s legtekintélyesebb képviselője is a *történelmi iskolának*, vagy mondjuk kevésbé hangzatosan: *iránynak*, a közgazdaság tudományában! ¹¹⁾

„Mit jelent ez az iskola, mely felfogás és elvi alapokból indul ki, mit akar elérni, mit eredményezett s minő állással bír a jelenben“: oly kérdések, a melyekre kielégítő feleletet adni nem egy Emlékbeszéd természet-szerűleg szűk keretébe tartozik, de egy terjedelmes könyvet igényelne. S ha ez alkalmat mégis felhasználom arra, hogy eme kérdésekre egy-két fővonásba összefoglaltan, *némi válaszfélét* adjak, azt azon okból teszem, hogy egyfelől ezen sokat emlegetett, de kevesektől kellően megértett ¹²⁾ és nem eléggé méltányolt iskola lényegét és jelentőségét tüzetesen kimutassam; másfelől, hogy a szóban levő volt tagtársunknak ez iránybani tudományos állását, hatását és érdemeit előtérben ecsetelhessem.

A hisztóriai iskola mindenek előtt abból a felfogásból indul ki, hogy, mint minden dolognak is tüneménynek, úgy különösen a közgazdaságiaknak is, valódi lényege és természete, ¹³⁾ csak azok *történelmi létrejövedele* föltételeinek megértése alapján fogható fel és ítélhető meg helyesen. — Minden alakzat és szervezet, mint a nép- és államéletbeni viszonyok kapcsolatának és egymásra hatásának szüleménye, s a *történetnek* productuma: az idők folyásában és mentében gyökerezik, s az ez időbeli változások s mozgalmak eredményeként áll előttünk. Ez igazságnak folyománya a tudományra s különösen az *ethikai-szociális* és így a közgazdaság-tudományra nézve is az, hogy helyes és kielégítő *elmélet* csak történelmi alapon, azaz: nem elvont hypothetikus tantételekből és ezekre épített következtetések és fogalom-kapcsolatokból, hanem csak úgy alkotható meg, ha összekodásainkban és következtetéseinben a *tapasztalati világ* egész gazdag tüneménykörét, évszázadok sorozatára, a világtörténet minden előttünk ismeretessé

vált országainak és népeinek beható, s különösen *összehasonlító* szemléletére támaszkodó módon, vesszük vizsgálódásaink substrátumául; szellemünkkel a történet szellemébe behatolni, ennek mintegy lélekezését meg- és titkait ellesni, és ezzel *az emberiség fejlődésének* nagyban való menetét és ennek különösen a népek gazdaságában nyilvánuló *törvényeit* felismerni törekszünk.

A történelmi iskola, s legelől *Roscher*, a gazdasági tünemények fejlődése- és összefüggésében a causális kapcsolatokat keresi és deríti ki; a hisztóriai módszer szabályai szerint az *inductió* és analogia, a statisztika és ethnologia segélyével a nép- és társadalmi élet minden mozzanatait, hasonlóságuk és különbözőségeik szerint vizsgálja; s a gazdaság-történet *parallelismusait* tekintve a népek és országok fejlődésében, az általánosan érvényesnek meg a tipikusnak constatálásával construálja tantételei rendszerét.

Hogy *miként formulázta* az iskola feje, Roscher, ezen új irány és módszer jellegét, azt fentemlített „*Grundriss*“-jének előszavában és kezdő szakaszaiban, azután „*Thukydides*“-ének bevezetésében és „*System der Volkswirtschaft*“ cz. nagy munkájának első kötete kezdetén s egynémely „Értekezései“-ben találjuk; s mely formulázás azért is különös fontosságú, mert benne Roscher úgy a közgazdaságtant, mint a politikai tudományt is illető (sok tekintetben) új felfogását a tudomány egész feladat-körére nézve tüzetesen határozza meg, s vele korszakos írói és tanári munkásságának megítélésére a kellő vezérfonalat nyújtja; eltekintve attól, hogy e formulázás (lényegében véve) az őt követők legnagyobb részére nézve mind mai napig is tudományos működésük kiinduláspontjául szolgál.

Ez új felfogás és módszer, Roschernek lehetőleg saját szavaival élve, a következő tételekben foglalható össze:

A) A *történelmi*¹⁴⁾ methodus azt a kérdést, hogy a

nemzeti vagyonosság miképen mozdítható elő legjobban, a maga részéről szintén elsőrendű kérdésnek tekintti, de korántsem nézi tulajdonképeni célznak és feladatnak. A közgazdaságtan nem pusztá *chrematiztika*, azaz *művészség*: hogyan gazdagodhatik a nép vagy ország, hanem politikai (s sociális) tanszak is, a melyben főkép emberek (s közállapotok) megítéléséről, szervezéséről és irányzásáról van szó. A közgazdaságtan *hivatása* annak kifejtésében áll: hogy a népek gazdasági tekintetben mit gondoltak, akartak, s alkotak; mire törekedtek, és mit értek el; miért törekedtek erre vagy arra és miért érték el azt; — mely fejtegetés csak úgy lesz lehetséges és megfelelő, ha a többi társadalmi tudományokkal (jog- és államtan, műveltségtörténet stb.-vel) való szoros szövetségre alapítatik; ezek eszmekörével és eredményeivel összefüggésben marad. Szem előtt tartva mindig azt, hogy a gazdasági állapotok és alkotások mindig és mindenütt közvetlen hatással vannak úgy az egész népeletre, mint ennek egyes köreire és oldalaira, valamint viszont ugyan ezen *egész* és ennek valamennyi *részei* által hordoztatnak és föltételezvék! S történelmileg nézve minden együtt keletkezik, fejlődik és enyészik, kölcsönös föltételezettségben: (virágzása és emelkedése, hanyatlása és elenyészése a közgazdaságnak) a népelet minden egyéb oldalával.

B) Az *állam* egy nagy, eleven *létszer*; és a *közgazdaság*, mint egy országosan szervezett népnek *össz-tevékenysége*, nem pusztá abstractió, hanem valami reális *Egész* (ép úgy mint *egy nép*), a mely reális egészben a részek folytonos kölcsönhatásban vannak; az *egész*, mint olyan, kimutathatólag bizonyos hatásokat gyakorol, sőt az őt alkotó részekről független *fensőbb* létezetet is képez. A *nép* nem egyszerű *tömege* vagy *halmaza* a mindenha élő egyéneknek és országlakosoknak, hanem egy századokon és századokon át élő, s folyton fejlődő *egész*. A mi szerint annak, a ki a nemzetgazdaságot meg akarja érteni, nem

lesz elég, ha csak a mindenha létező gazdasági állapotok és alakzatok vizsgálására szorítkozik; úgy, hogy szükséges és elengedhetetlen lesz minden műveltségi fokok és időkorok együttes és összehasonlító megfigyelése és szem előtt tartása.

C) Egy *általánosan érvényes*, vagy annak tekinthető *közgazdasági eszménye* (ideálja) a népeknek nem létezik; s a ki, mint állambölcsező ilyesmit kimunkálni vagy felállítani akarna, annak annyiféle ideált stb. kellene egymás mellett felállítania, a hányféle sajátos jellegű stb. nép vagy ország létezik vagy található.

D) Az emberiség fejlődése, úgy gazdasági mint politikai életét véve, bizonyos szabályszerűségek és *törvények* uralma alatt megy végbe; mely szabályszerűségek és törvények fölismerése és kimutatása a közgazdaság-tudománynak is (egyik legfőbb) hivatása. E kétségtelenül nagy és nehéz feladat csak úgy lesz megoldható, ha az egymás mellett és után létező (gazd.) tünemények véghetetlennek látszó sokaságából azt, a mi a *lényeges*, s a mi a *maradandó*, meg a *tipikus* (jellegzetes), szóval azt, a miben az a szabályszerűség és az a törvényszerűség mutatkozik, fölismerjük s tudományos formulába foglaljuk.

E) Az egyedül biztos út és mód e célnak elérésére, az imént jelzett eljárás szerint, minden ismert és vizsgálódási körünkbe ejthető népeknek és országoknak, gazdasági tekintetben való tüzetes egybehasonlítása, összemérése és következtetéseinkben való szem előtt tartása; a mi közben egyfelől a *modern népeket*, a melyek amúgy is oly sok tekintetben a legszorosb összefüggésben és kölcsönhatásban állanak, (úgy hogy egynek magának a méltatása nem is volna lehetséges), másfelől az *ókort* és ennek népeit vizsgáljuk, mely utóbbiak, mint rég elenyészettek, azzal a különösen tanulságos oldallal bírnak, hogy fejlődésviszonyaik egészen *befejezetteként* állanak előttünk, s így az újabb kor hasonlatos állapotai és irányjai megítélésére is a legbecsesb vezérfonalat szolgáltatják.

— Figyelve mindig az emberiség történetének azon nagy törvényére, a mely szerint úgy mint az egyén életében, népek és országokéban is bizonyos (bár nem mindig élesen meghatározható, gyakran közbe-közbe is szakadva) *fejlődés-fokok* léteznek; nevezetesen az emelkedés, azután a virágzás és végre a hanyatlás stádiumai, a melyek mindegyike bizonyos jellegzetes vonások s állapotok összességében mutatkozik.

F) A közgazdaságtudomány vizsgálódásai- és következtetései (mint már mondtuk) az *összehasonlítás* és az induktív módszer szerint járván el, a tárgy- és tüneménykör mindenoldalú s beható ismeretére vezet; az összehasonlításnál pedig mindig két vonatkozás veendő figyelembe, úgymint egyrészt a *különböző* népek correspondáló fejlődésfokaik, másrészt *ugyanazon* népek különböző élet-nyilvánulásai szerint; a mely eljárással azután az *egyformának a különböző népek fejlődésében való constatalása* alapján az abban rejlő (fejlődési) *törvény* derített ki; úgy hogy a tudomány tulajdonképp fejlődési törvények (a közgazdaság, az államélet, a társadalom *fejlődési törvényeinek*) tudományává is válik. 15)

G) Az ez alapokon fölépített *elmélet* az idők egyetemének tapasztalataira és a fejlődések universális szemléletére támaszkodva, bensőleg tartalmasabbá és gazdagabbá, itéleteiben tartózkodóbbá és alaposabbá lesz; minden tüneményt és alakulatot teljes tárgyilagossággal, a *maga korának és viszonzatainak* méltatásával fogja fel és magyarázza; és így (a mi a gyakorlati és szervezési feladatokat illeti) nem fog egy könnyen valamit akár dicsérni akár korholni, tudva, hogy kétségtelenül igen kevés oly intézmény létezett és létezik, a mely *minden* népre és országra, minden időre és fejlődésfokra nézve egyaránt akár előnyös akár hátrányos lenne.

H) Az elmélet nincs arra hivatva, hogy elvont általánosításokban kellő alappal nem bíró szabályokkal a *praxist* (látszólag) megkönnyítse; hanem inkább arra,

hogy ezt a praxist alaposabbá és óvatosabbá (tehát bizonyos tekintetben nehezebbé) is tegye, az által, hogy amaz ezerféle körülmények- és tekintetekre figyelmeztet, a melyek az államférfiú és a törvényhozó által minden lépésnél és folyton szem előtt tartandók és mérlelendők. 16)

I) Ez a hisztóriai módszer, sok hasonlatosságot mutat a *természetrajz* és a *physiologia* módszeréhez; a nemzetgazdaságtanban (és a politikában) körülbelől azt akarja elérni, a mit a németek úgynevezett Hugo-Savigny-Eichhorn-Puchta-féle *történeti* iskolája a jogtudományban, Révaink, a Grimm fivérek, Bopp és Burnouf a nyelvészetben, a histologia és zoochemia modern művelői a természettanban, stb. vettek célba; és mindenek felett azzal az előnnyel bír, hogy (főltéve, hogy positive téves utakon nem jár) *tárgyilagosságot* hoz létre; az elvontan generalizáló s abstract következtetésekben mozgó *deductiv* módszer helyébe a reális életet alapul vevő, s concret formulákat konstruáló *inductiv* módszert állítja; s hogy ha nem is az egyedüli, a legrövidebb vagy a legkönnyebb, de mindenestre az az út, a mely a felfogást és ítéletet rendkívül élesíti, kies és termékeny vidékeken vezet át, az államférfiúra és a gyakorlat-emberre nézve a legtanulságosabb, s a politikai érzületet és belátást fokozó; s mint Roscher magát ép oly öntudatosan, mint szellemesen s közvetlenül a „Politikára“ vonatkozólag kifejezi: „Die Politik ist die Wissenschaft der Entwicklungs-Gesetze des Staatslebens, die ihr höchstes Ziel darin erblickt, die politischen Resultate der Menschheit in wissenschaftlicher Verarbeitung fortzupflanzen“.

A történelmi iskolának, alapítója által ekként formulázott jellege és felfogása, főbb vonásaiban elfogadva lőn és irányadó maradt a tudományt művelők egész hosszú sorára nézve, s pedig nemcsak Németországban, hanem majdnem az egész polgárosult világban, melynek számos szakembere az új conceptió eredetisége, megkapó közvetlensége, universalistikus vonása, ethi-

kailag is magasbra törő céljai, és roppant gazdagságú tudományos apparátusra fektetett soliditása által: megnyerve, az új iránynak kezdett hódolni és a Roscher által megjelölt útra lépni! 17) — A mihez különben hozzá kell tennem, hogy ugyancsak ez új iskola követői között voltak oly szakemberek is, a kik a mester által kijelölt vizsgálódási határokat kiszélesíteni, a tudomány feladatkörét megnagyobbítani, több tantételt másként, s Roschernél élesebben formulázni, de másrészt helyenként megorrigálni is törekedtek. 18)

Mielőtt ez új irány és felfogás folyamányait s a közgazdaságtan átalakítására gyakorolt hatását közelebbről elemezném, felelnem kell még azon egyesektől felvetett kérdésre: „vajjon Roscher volt-e a nemzetgazdaságtan históriai iskolájának tulajdonképeni megalapítója; s névszerint: nem kell-e őt e részben más, hason irányban működött szakembereknek, például a harminczas évek elején tanárkodott *Krausnak*, vagy a „Nationales System der Politischen Oekonomie“ hírneves szerzőjének *List Frigyesnek*, vagy az olasz *Cibrarionak* (Dell' Econ. Politica del medio stb. 1840.) vagy a heidelbergi szaktanár s akadémiai volt kültagunknak *Raunak* (Ansichten der Volkswirthschaft 1820.), vagy talán a *Savigny-Eichhorn-Puchta* jogtörténeti íróknak, avagy a pozitivistikus bölcészet alapítójának, a francia *A. Comte*-nak: epigónja vagy épp egyszerű utánzójaként tekinteni?“

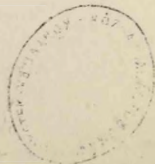
E kérdésre határozottan azt válaszolhatni, hogy Roschertől az új irány alapítói nevet és érdemet senkise vitathatja el; ezt komolyan senki célba se vette, s hogy mindazon szakférfiak, a kik Roscher előtt hasonló eszméket vagy nézeteket fejeztek ki, az új iránynak, hogy úgy mondjam, csak sejtelmesen és tapogatózva fellépő előfutói voltak; hogy egyikök se bírt az ez irány igazi megalapításához és érvényesítéséhez szükséges (bő s mindenoldalú) történeti tudással és készséggel; s hogy Roscher volt az első, a ki az e végre megkivántatott minden tulajdonnal felruházottan,

a feladatot önállóan és tudatosan (még az egykorú hason-
törekvésű hisztóriai jogiskolától is függetlenül¹⁹) hatá-
rozta meg, és jutott el oly eredményekhez, a melyekkel
előzőinek minden vívmányai (még talán együttvéve) sem
mérhetők össze! A mivel különben nem akarom azt a
befolyást kétségbe vonni, a melyet Roscher ezen
conceptiójára: ókori classikus tanulmányai közben kü-
lönösen a rokon felfogású Aristoteles és Thukydides;
államtudományi vizsgálódásai körében: a több idevágó
eszmét jelző *Bodin*²⁰ a „Six livres de la République“
(1576.) ismeretes szerzője; a tapasztalati irány hírne-
ves megalapítója *Bacon* (*Novum Organon Scientiarum*-
jában²¹) s *Montesquieu* (*Esprit des Loix* 1748.),²² az
angol államférfiú *Ed. Burke*, meg német hontársai
Herder, *Justus Möser*, *Spittler* és *Hüllmann*, azután a
göttingai egyetemen (részben Roscher tanítóiként is)
működött jeles történettudósok *Dahlmann* és *Gervin-*
us, meg a szellemes archeolog *R. Otfried Müller*;
Berlini egyet. hallgató-korában a német tudományos-
ság ismeretes koryphaeusai: *Ranke*, a világtörténész,
Ritter Károly a nagy geograph, *Ritter* Henrik a böl-
csészettörténetíró, *Böckh* a genialis görög philolog, s
ezek mellett *Raumer* és *Niebuhr* tanulmányozása, *Ger-*
vinusnak 1836-ban megjelent: birálati értekezése *Dahl-*
mann: „Politik“ című munkájáról, *Raunak* 1820-ban
közzétett „Ansichten über die Volkswirthschaft“ és
1826 óta több kiadásban megjelent közgazdaságtani
kézikönyve“, *Hansen*-nek agrárpolitikai dolgozatai,
meg *Baumstark* tanárnak, „Volkswirtschaftliche Er-
läuterungen zu D. Ricardo“ cz. (1838-ban közzétett)
nagybecsű commentárja, gyakoroltak. — A mikhez még
csak azt akarom fűzni, hogy az az (állítólág) nagy
jelentőség, melyet egynémely francia vagy angol író
a *positivistikus philosophia alapítójának*, *Auguste*
Comte-nak, mint a hisztóriai irány első szószólójának
tulajdonít, Roscher itt jelzett eredetiségi érdemből,
illetve prioritásából legkevesebbet sem von le, a meny-
nyiben egyfelől a *Comte-féle positivismus* a történelmi

irányt nem a közgazdaságtan, hanem a bölcsészet és a sociologia általánosb szempontjából fogta fel és értelmezte; történetphilosophiai constructiói úgy alapokban, mint kivitelükben mesterkéltek és részben elhibáztak; egyáltalában a történelmi módszer fogalmát máskép és különösen nem Roscher német alaposságú módja szerint határozta meg és alkalmazta; s hogy *Comte* nem bírt azzal a széles tudomány- és históriai ismeretbőséggel, a mely az e dologban való kezdeményezés és tudományos önérvényesítéshez okvetlenül szükséges, s a melylyel Roscher rendelkezett;²³⁾ s végül, hogy *A. Comte* e részbeni úgynevezett tudományos vívmányai a közgazdaságot illetőleg Roscheréivel összemérve, minimális csekélyszerűségüekké törpülnek!²⁴⁾ Azt nem is említve, hogy hitelesen constátálhatólag: Roscher Comtenak philosophiájával (mint az ő tanulmányaitól egészen távol állóval) sohase foglalkozott, s az itt szóba jöhető értekezéseivel, illetve dolgozatával csak élete utolsó szakában ismerkedett meg, tehát *akkor*, a mikor korszakot nyitó saját művei már közel harmincz éven át forogtak közkézen.²⁵⁾ ²⁶⁾ ²⁷⁾

III.

A mi ez új irány hatását a közgazdaság tudományára illeti, az kétségtelenül mély és messzeterjedő volt annyiban, hogy kimutatta implicite tarthatatlanságát annak a (rég, részben úgynevezett classikus közgazdaságiskolai) felfogásnak, a mely egynémely kevés, nagyon is egyszerű, s általánosnak vett tapasztalati tényből kiindulva, pusztá logikus következtetésekkel, majd csak hypothetikus jelleggel bíró föltevések alapján, a *gazdasági élet törvényeit* megállapíthatni vélte; s egy oly lényegileg gyakorlatias jellegű tudományban mint a nemzetgazdaságtan, mely az annyira concrét, gazdag szövezetű s változatteljes nép- és emberélettel foglalkozik: legfeljebb a tisztán spekulatív böl-

csészet meg a matematika tekintetében jogosult elvont *deductiv* módszert alkalmazta és tartja mindvégig alkalmazandónak.

Ebben a karban találta ugyanis Roscher első föllépése idejében a tudományát.²⁸⁾ A fennálló gazdasági társadalomrend, az egyéni tulajdon és szabadság elvén, a munkamegosztáson, a szerződés- és a cserei viszonylatokon nyugodva: úgy tekintetett a tudomány által, mint örök és változhatlan *rend*, mely mindig ilyen volt, s mássá sohase válhatik. A közgazdaság mozgató eleme és valódi substrátuma, *a nép* (a társadalom) úgy szerepelt, mint egyesek és *egyéneknek* egyszerű *sommája*, a mely egyesek- és egyéneknek szemléletéből kiindulni van hivatva a közgazdaság tudománya; az emberek kiválóan két *alapöszton* által vezérletteknek vétettek, úgymint az *önérdek*, s az ezzel járó *szerzési* és nyereségvágy, meg a *nemzési ösztön* által; a mely két lélektani tényezőnek hatásaiból azután valamennyi megfigyelésileg constatált gazdasági tünemények, sőt még oly tételek is hozattak le és magyaráztattak ki, a melyek nem nyugodtak megfigyelésen, tudniillik az aprioristikus *deductiv* módszer szerint. Így formuláztattak azután azon elvek, hogy hogyan megy végbe a javak termelése, forgalomba jutása és (az egyesek között való) megosztása; sőt még azok a tantételek is, a melyek a közgazdasági politika által fogamatba veendő rendszabályok és gyakorlati intézkedésekre vonatkoznak; szóval meg lett alkotva egy önálló, s a gazdasági élet minden ágaira és viszonyaira kiterjedő elméleti tanrendszer. Mire nézve különben meg kell jegyezni, hogy Roscher a közgazdasági módszer e *sarkalatos tételeinél*, distinguálva régi és új felfogás közt, igen helyesen és az úgynevezett *deductiv* iskola iránt méltányosan, ekként nyilatkozik: „az az *abstractió*, mintha az emberek természetüknél fogva mindnyájan egyenlők volnának, s mindnyájan gazdasági *productio* és *consumtio* tekintetében egyenlő ügyességgel és szabadsággal cselekednének: mint nél-

különzetetlen stádium a nemzetgazdaságtan *előmunkálataiban*, elismerendő és érvényesítendő; helyes lesz jelesül, ha gazdasági tények és jelenségek *több* gazdasági factor közrehatásából állanak elő, mindenha *azt* a factort, a melynek sajátos természete kipuhatólandó, elkülöníteni (isoláltan vizsgálni); s a többieket egyelőre vagy nyugvók vagy változatlanokként tekintve, arra a kérdésre felelni, hogyan hatand arra az az egy factornak akár erősödése akár gyengülése. *De* nem szabad sohase elfelejteni azt, hogy ez pusztá *abstractio*, a melyről nemcsak a *praxisra* való átmenetelnél, hanem a már kész theoriában is vissza kell térni a valóságos élet végzetetlen *változatosságára*, stb.“

Visszafordulva a *fentebb* mondottakhoz, nem lesz nehéz belátni, hogy egy oly színezetű theoria, mely a *verseny* rideg mechanikájában látja a gazdasági élet és forgalom egész processusát lejátszódní, s a melyben az emberek csak mint egyesek, s csak mint privát érdekeik és ösztöneik szerint eljáró egyedek jelenkeznek, a melyben az azokon uralkodó egyéb psychologiai tényezők: a társulási ösztön, a közérzület, a felebaráti és emberiességi hajlamok, vallás, jog és erkölcsi elvek, számba nem vétetnek, s a fensőbb egész, a nép és a társadalom egészen háttérbe szorul: a népek gazdasági élete alakzataiba és ezek concrét tényezői- és föltételeibe kellő betekintést s a tudomány rendeltetésének megfelelő megismerést nem nyújthat, és sem elméleti, sem gyakorlati tekintetben kielégítőnek nem lesz nevezhető. 29)

Ezzel a (mondjuk régi) felfogással lépett Roscher és az általa alapított iskola ellentétbe, kiemelve a gazdasági élet szervezetén és mozgásán uralkadó *többi* factorokat; rámutatva a történelemnek és a jobban, s szélesb alapon megfigyelt életnek tapasztalataira és tanulságaira; hangsúlyozva az egyoldalú individualismussal és kozmopolitismussal szemben a sociális, a nemzeti, meg a politikai momentum nagy jelentőségét; kimutatva, hogy voltak oly idők és világkorok

is, a mikor egyéni tulajdon és individuális szabadság nem képezték a gazdasági jogrend egyedüli alapzatait; s hogy a „lehető legnagyobb haszon“ elérésére czélzó törekvés meg szerzési vágy, a munkamegosztás, meg a versenyelv és csereforgalom stb. nem voltak kizárólag azok a rugók, a melyek szerint a társadalmi javak és termelvények előhozattak és forgásuk meg eloszlásuk végbement. — Egyébiránt ki kell emelnem itt is azt a methodologiai mozzanatot Roschernek felfogásában, hogy absolut ellentétbe az úgynevezett classikus iskolával nem helyezkedék; annak jelentőségét több ízben (könyveiben és előadásában) határozottan elismerte s hangsúlyozta; *Smith Adamot* a tudomány alapítójának, s a közgazdaságtan osztatlanul legnagyobbul elismerendő képviselőjének nevezte; *Ricardo* és *Malthus* ismeretes földjáradéki és népese-déselvi teoriáját (csekély megszorítással) elfogadta és követte; *James Millnek* és *John Stuart Millnek* (különösen ez utóbbinak) közgazdasági kézikönyvét a szakirodalom egyik legkiválóbb termékének tartá, *I. B. Saynek*, *M. Chevaliernek* és *Bastiatnak* műveit, *Hermannak* „*Staatswirthschaftliche Untersuchung*“-jait, *Cairnesnek* (rideg, de éles okoskodást tartalmazó több rendbeli) könyveit tüzetesen méltatta; Ricardo munkáinak tanulmányozását mindig melegen ajánlá; ³⁰ s igazi tudóshoz illő szerénységgel és tárgyilagossággal nem egyszer utalt arra, hogy ő az általa ajánlott utat korántsem tartja az egyedül helyesnek és célravezetőnek; s abban a nézetben is volt, hogy az új irány különös fontosságúvá és gyümölcsözővé nem annyira az „általános“, mint inkább a „gyakorlati“ tanok körében fog válni; — sőt (Brentano megjegyzése szerint) majdnem azt a benyomást teszi művei több részében Roscher, mintha a classikus iskola elvont tételeinek egynémelyikét az ő historiai módszerével is megalapítani és jobban megokolni akarta volna.

A historiai iskola és alapítójának eddig jelzett hatása még tovább és messzebbre is terjedt, a meny-

nyiben kétségtelenül sokat tett a régi, a 18-ik századbeli egyoldalúan nivellizáló, magasbrafejlett elméleti úgy mint gyakorlati életünknek már meg nem felelő úgynevezett *természetjogi*, természetvallási, absztrakt államtani stb. eszmerendszer megingatására s az ennek befolyása alól való emancipatióra; s ezzel e részben is egy fensőbb ethikai irányú, s alaposb tudományos fel-fogás érvényesülésére.³¹⁾

Mikhez még azt kell tennem, hogy a hisztóriai módszernek illetén alkalmazása által a *közgazdaságtanra*: ez utóbbi korántsem válik, (és nem is volna helyes ha válnék) *történelmi* tanszakká (a mint azt ez új irány némely ellenzője állítja);³²⁾ a nagy és principiális különbség közte és a *történelem* közt abban állván, hogy az utóbbi az eseményeket és tüneményeket mindig *individualisálja* és *különiesíti* (specialisálja), a történelmi jelenségeket és viszonyokat *időrendi* menetük és alakulásuk szerint egybeállítva ismerteti, elbeszéli és festi, illetve *önmagukban szemléli*; a nemzetgazdaságtan ellenben a történelmi jelenségeket elvont általános (generell) jelentőségükben s inkább csak okoskodási substrátumul használja; mint általánosan működő *törvényeknek* hatását veszi; azokból általános tételeket, szabályelveket és eszméket abstrahál; egyáltalában a konkrét jelenségekből a *generellt* és a *tipikust* kihámozza s a tünemények összefoglaló szemléletéből fejlemények alakzatának meg visszatérésének és menetének *törvényszerűségét* deríti ki; tehát nem hisztorisál, nem chronologiai sem synchronistikai, hanem az idők és korok egyetemességére alapított abstraháló és általánosító módon szemlél s következtet; és így nem eseteket describál, hanem tüneményeket analysál, s ezzel *elveket* és *tantételeket* formuláz; s ha szabad képletileg magamat kifejeznem: a gazdaságtörténet eseményeit és kapcsolatait földgö-röngyizűségük köréből az *eszmeiesség* tisztább atmosphaerájába helyezi.³³⁾

Ez a lényeges ellentét történelem, (s különösen

közgazdaság-történelem) — és közgazdaság-tudomány között; s *ezt* a különbséget Roscher igazi követői sohase téveszthetik szem elől, s legfeljebb egynémely ferde irányba tévedt epigónja tekinti irrelevánsnak, vagy nem is létezőnek!³⁴⁾

IV.

A hisztóriai iskola felfogásának és módszerének (a mely a mondottak szerint: a tüneményeket a történeti fejlődés folyásába helyezve szemléli), egyik főbb folyománya az úgynevezett *relativismus* (viszony-elvieség);³⁵⁾ a mi azt jelenti, hogy a közgazdaság tantételei (legalább jó részben) nem absolut, általános és föltétlen érvényességgel bírók, hanem *relativek*, azaz csak *bizonyos* korszak, nép, ország tekintetében megállók (illetve alkalmazhatók); hogy tehát a mi tudományunk is (úgy mint a többi társadalmi és politikai tudományok) a történeti fejlődés és változások hatása alatt álló, azaz bizonyos *constans folyósságban* lévőként is szemlélendő; s hogy a közgazdasági elmélet sohasem valami teljesen lezárt elvkör, hanem a gazdasági állapotok fejlődésével haladó, módosuló és kiszélesedő *gondolati egész*et képez.³⁶⁾ — Legélesebben formulázta ez eszmét Akadémiánk újabban megválasztott hírneves külföldi tagja, a heidelbergi tanár *Knies*: „Die politische Oekonomie vom geschichtlichen Standpunkte“ című, methodologiailag is kitűnő könyvében, azt mondva: „ellentétben az eddig uralkodott iskolával, s az ez által képviselt absolutismusával a theoriának, a közgazdaságtan történeti felfogása azon az elven nyugszik, hogy valamint a gazdasági életviszonyok és alakzatok, úgy a politikai gazdaságtan *elmélete is*, bármily formában és bármily érveléssel és eredményekkel találjuk, a *történelmi fejlődésnek* eredménye; hogy okoskodásainak alapját a történelmi viszonyokban bírja; és hogy resultatumainak *történeti megoldások* jellegét kell tulajdonítanunk.

Nem csodálhatni, hogy a tudomány új jellegének illetén (Roscher szellemében ugyan, de nem egyenesen tőle eredt) formulázása, a régi iskola hívei részéről, újabb időben *erős ellenzésre* talált; s hogy ez irányban egynél több nagy *controvers-kérdés* támadt, a mely mind mai napig sincs még végleg tisztázva; ámbár ép az utóbbi négy-öt év folyamában több a tudomány módszerével, és így ezzel a feladvánnyal is, behatóbban foglalkozó nagybecsű munka és értekezés, jeles szakemberek által tétetett közzé.

Részemről e tekintetben csak a következőkre utalok:

Helytelenül értelmeztetnék a történelmi iskola felfogása akként, hogy, szerinte, a tudomány *minden* ágazata és tantétele csak relativ, s csak *föltételes* érvényességű, és mintha ezzel tudományunk a szoros logikai összefüggést, általánosságot és egységességet nélkülöző, s pusztá esetlegességi szabályok vagy tanokból összeállított ismeret-somma volna; vagy hogy *annyi-féle* közgazdaságtan létezik (vagy kell, hogy létezzék) a hány nép, vagy ország, gazdasági társadalom- vagy életkör létező;³⁷⁾ illetőleg mintha minden népre, országra, vagy időre, *külön-külön* közgazdasági *elmélet* lenne konstruálandó.

Vannak egyesek az iskola követői között, különösen az úgynevezett *új-hisztóriai irány* híveinek sorában, a kik a történelmi felfogást túlozzák, különösen az által, hogy logikus okoskodás és következtetés helyett (a mint az a tudomány természete- és rendeltetésének megfelelő): lényegileg *descriptiót*, gazdasági viszonyok és fejlemények pusztá *leírását* s *elbeszélését* adják; a hol azután az elmélet megannyi egyes egymás mellé vagy egymás után állított tünemények és logikai összefüggésben nem lévő adatok szétfolyó halmazává válik.³⁸⁾ — Igaztalan volna azonban e túlzások miatt az egész iskolát, s annak alapítóit vádolni! A történelmi iskola (helyesen értelmezve) nem vonja kétségbe, hogy vannak és lesznek mindég bizonyos,

az emberek, a társadalom és a gazdaság (lényegében állandó és alig változó) természetéből folyó és erre alapítható igazságok; hogy a gazdasági tünemények körében is van *a fölött és a mellett*, a mi változó és mulékony, valami a mi maradandó és tartós (legfeljebb új meg új alakot öltő), újra meg újra bizonyos törvényszerűséggel előforduló; s hogy ott, hol a kezdetben csak változandóság, el-eltérés, látszólag disharmonia uralkodik, alaposb megfigyelésnél általánosság s bizonyos jelenségek és tények meg-meg visszatérése észlelhető; a mi kétségtelenül bizonyos *törvények* uralmára enged következtetni; tehát szilárd, s maradandó érvényességű *tantételek* formulázását is teszi lehetővé. — *Ezekkel* azonban nem áll ellenmondásban az, a mit a fentebb említett *Knies*-féle formula fejez ki, a minek indoklására még a következő szolgálhat. Azon szoros összefüggés- és kölcsönhatásnál fogva, mely a gazdasági élet alakzatai és a mindenha fennálló társadalmi állami és vagyoni *jogrend*, s ennek szabályai és határozmányai között létezik: az a gazdasági rend (illetőleg az e gazdasági rendre épített tud. theoria), a mely ezen (mondjuk általános s egyetemesb) rendnek és szervezetnek kiegészítő része és alkotó eleme: csak *addig* áll épségben fenn, míg ez (az általánosb s egyetemesb *rend*) meg nem változik vagy meg nem szűnik, a mely pillanatban aztán természetesen *annak* a tanelméletnek is, a mely *ezen* alapokon jött létre és konstruáltatott, meg kell változnia vagy módosulnia. Ily értelemben a tudomány alakja és szövege, csakugyan, mondjuk, világkorszakok szerint, el-eltérő jellegű, s különböző lesz; s talán azt is állíthatni, hogy *így nézve* (mutatis mutandis) még a jog- és államtani, az ethikai, de még az exakt tantételek rendszerét képező *természettudományok* theoriája se lesz valami változatlan, örökös és állandó.

E széleskörű, igazán *universális felfogás* szerint: a hisztóriai iskola rendkívüli fölénye a régi iskolák felett abban is áll, hogy (nem szorítkozva *egy* korra,

vagy egy időszak állapotára és jelenségkörére) nem elégszik meg azzal, hogy a történetnek *egy bizonyos*, szűkebb idői *átlagát* vagy *átmetszetét* (például a jelenkorét) vegye vizsgálódásai és következtetései alapjául, a mint azt például a régi iskola (újabban megint *Menger* és követői) egyenes túlzásban a *nyugateurópai* gazdasági állapotokra szorítkozva teszi: hanem célzatosan arra törekszik, hogy a közgazdaság generell lényegét és természetét nem egyoldalúan, egy *megrögzített időpontban*, hanem *az egész emberi és társadalmi fejlődés* menetében és ennek minden phásisai- és minden nyilvánulásaiiban ismerje fel és értesse meg. — *Arra az ellenvetésre* pedig, hogy ez a felfogás szerint tulajdonképp nem *egy*, hanem *több* gazdaságtani *theoriára* illetve minden ország, nép és időszak tekintetében külön-külön tudományi elméletre jutunk: azt válaszolhatni, hogy *az által*, hogy az elmélet *ily* universális alagra fektetetik, s minden idők, országok és népekre kiterjedőleg konstruáltatik: szükséges tudományi egyetemességét és *egységét* nem csak hogy nem veszti el, hanem (tartalmilag és szerkezetileg) bővebbé s sokoldalúbbá válik; a szabályoknak és intézményeknek kor és nép tekintetébeni különbségek szerint való módosulásait vagy változásait, de egyúttal a *bizonyos korra*, vagy népre nézve való érvényességét és jelentőségét is feltünteti; tehát ugyancsak egy *egységes* és *általános*, de a tünetmények és állapotok minden tér- és időbeni változatait egyaránt felölelő és megmagyarázó tanrendszert képez! — *Más* formulázásban azt is mondhatnók: vannak tudományunknak tantételei, a melyek *bizonyos* korra vagy országra nézve kétségtelenül *abszolút* érvényességűek; de *más* kor vagy ország tekintetében (tehát *más* úgynevezett *milieuban*) csak *viszonylagos* jelleggel bírók; illetőleg a fejlődés *egyetemességében* szemlélve, relativek és nem abszolút érvényűek. Avagy igazolt volna-e azt mondani, hogy a közgazdaságtan nem önálló és önjelentőségű tudomány, mert sok, *csak* relativ érvényességű tantételei és igazságai

vannak!? Mikor azt látjuk, hogy nemcsak a morálpolitikai hanem még az exact *természettan* körébe tartozó tudományok között is van olyan, a mely a tan-tételeit részben változtatja vagy módosítja; a nélkül, hogy valakinek csak eszébe is jutna azt mondani, hogy tehát ezek (például a chemia, a physiologia, a histologia) nem önálló tudományok!? 39) 40)

Nagyobb mértékben és különösen áll az, a mit a közgazdasági theoria relativismusáról mondtunk, a tudomány azon részére, mely mint *gyakorlati* és „különös tanok“ foglalata szokott tárgyaltatni. Míg ugyanis az általános és elvontabb jellegű „részben“ az általánosság, a generell-gazdasági mozzanat, s evvel a concrét nép- és államviszonyoktól függetlenebb köre a gazdasági tüneményeknek (a legújabbban úgynevezett *természetes kategóriák*) elemeztetnek, és így a relativitási elvnek jóval csekélyebb tere lehet: addig az utóbbiban, a hol a szoroson gazdasági tünemények direct társadalmi és politikai viszonyok, ország és nemzet szerint különböző s szem elől nem téveszthető sajátos feladatok s törvényhozási tényezők befolyása alatt állanak és alakulnak, szóval a *közvetlen szándékoltság hatásai*, meg pozitív feladatoknak és *teendőknek* a formulázásáról van szó, s az úgynevezett *absolut* megoldások a theoria tekintélyének hátrányára lehetnének: addig (mondhatjuk) az utóbbiban a viszonyelvieségi construálás természetesen mindig túlnyomó lesz. A mikkel összevetve aztán érthetőbbé válik az iskola alapítójának az a nyilatkozata: specifikus történeti föltevés lesz az, hogy minden országnak és korszaknak sajátos jellegű gazdasági rendre, valamint közgazdasági politikára van szüksége; s továbbá: hogy sok állami intézkedés és rendszabály (közgazdasági tekintetben) *bizonyos* viszonyok közt annál kevésbé helyes, mennél helyesebb *más* viszonyok és más körülmények közt. Arról nem is szólván, hogy minden ilyenmű közvetlen gyakorlati, szervezési stb. kérdésekben, minden *pusztán elvont* érvelés és okoskodás csekélyebb

értékkel bír, esetleg a tudomány tehetetlenségének gyanúját is ébreszthetné. — Csak odavetőleg utalok még arra, mily következetesen és helyes érveléssel viszi keresztül Roscher ezt az imént jelzett viszonyelvieségi felfogást, névszerint: a mezőgazdasági politikában: a nagy- és kisjószágok, a nagy- és kis productio, a jobbágytartozások és a szabadmunka, a gazdasági kezelés-rendszerek stb. vitakérdéseiben; az ipari és kereskedelmi politikába vágólag: a nagy-, közép- és kisipar, a kézimunka meg a gyártás, a szabadkereskedés meg a védvám, monopol- és versenyszabadság, kiviteli és beviteli vámok, állami és részvénytársulati vasútrendszer stb. feladataira nézve; a pénz, hitel és bankelmélet körében: a különböző pénz és fizetési szerek, az egységes és a kettős valuta, a fémpénz és a papírpénz, a mezőgazdasági és immobil, meg az ipari és kereskedelmi, illetve mobil hitel, az egy- és a többbankrendszer kérdéseit illetőleg; végre az államgazdaságtan theoriájában: a domániumok és regálék, a közvetlen és közvetett adók, a státus-adósság és ennek különböző nemei és formái tekintetében; *jелеzve mindenütt és mindezen kérdésekben* (az okok és ellenokok beható mérlegelésével) *azt, hol, mikor s minő körülmények közt* lesz az egyik avagy a másik intézmény, rendszabály stb. helyesebb és megfelelőbb; *mi-ként* ítélendő meg egyik vagy másik alakzat vagy rendszer: nép és ország, kor és politikai vagy sociális viszonyok különfélesége szerint!⁴¹)

Joggal mondhatni ezek szerint: hogy legnagyobb része az e módszer ellen *ebből a szempontból* tett kifogásoknak, a kellő alapot nélkülözi,⁴²) s így igaztalan az a vád, hogy a közgazdaságtan illetően értelmezése *elvtelenséget*, meggyőződésbeli ingatagságot és a gyakorlati életben való állásfoglalásban *tétovázást* involvál; holott csak óvatosabb formulázást, apodiktikus hangzású tantételek és schablonszerű kijelentések kerülését ajánlja; az ellentételeket nem élesbíteni, hanem enyhíteni törekszik; s utóvégre, ha a tudomány

igazi természetének megfelelően, az elmélet szerényebb határai közt marad, és nem nagyhangzású projektumok hirdetésére avagy pártjelszavak továbbadására adja magát: talán az se épen „halálos bűn“!

Ugyanilyen alaptalan az a legújabbban *sociáldemokratikus* oldalról jövő állítás is,⁴³⁾ hogy „íme hát! a közgazdaságtudomány (viszonyelviességi álláspontja szerint) maga is beismeri, hogy a szocialisták és szociáldemokraták gazdasági elvei és tervezetei is jogosultak, s nem pusztán utópiák“, stb. — Alaptalan annyiban, mert figyelmen kívül hagyja a Roscher által is elismert azt a tételt, hogy vannak bizonyos általános, az ember és társadalom és az államélet (lényege szerint) változatlan természetében gyökerező viszonyok, s ezekből folyó igazságok és szabályok, a melyeket a mi tudományunk is ilyenekül elfogad és respektál; alaptalan, mert tudományos theoriát és agitatorius politikai praxist, azonosnak néz; alaptalan különösen annyiban is, hogy éppen a Roscher követte historikai felfogás, a mely a fejlődések és alakulatok conservatív continuitására fekteti főleg a következtetéseit, mindennek előbb mint ennek a (minden történeti folytonosságot megtagadó) esetleg felforgató iránynak (mely reája támaszkodni és hivatkozni akar) lehetne szószólója, vagy theoretikai igazolója!⁴⁴⁾

A mi pedig a történeti iskola ellen tett azt a kifogást illeti,⁴⁵⁾ hogy „az a *jelennek* megértését a *multnak* alapján véli elérhetni, holott épp ellenkezőleg a könnyebben és biztosabban megfigyelhető *jelen* nyújthatja egyedül a kulcsot a homályos távolban lévő *multnak* is a megértésére; s hogy ezen ok miatt nem tud a történelmi iskola eredményeket felmutatni“: ezzel az ellenvetéssel a Roscher-féle theoria lényege alig érintetik; a történelmi módszer a (mindenhi) *jelent* és annak alakzatait és tapasztalatait korántsem ignorálja vagy hagyja ki okoskodásaiból, sőt ép a historikai *multnak* megérthetése czéljából is szemléli; ezt a *jelent* mindég mint a történelmi fejlődés produc-

tumát veszi; és ha a *multra* támaszkodik és a multnak eredményeiből és tanulságaiból következtet: ezt épp ennek a multból fejlett és előállott „jelennek“ teljeseb megértése stb. érdekében teszi; de egyidejűleg azt sem téveszti szem elől, hogy a „jelen“ ön- és egymagában, annyi fel- és aláhullámzó jelenségeivel, állapotottság-hiányával, s párt- és érdekküzdelmek által elhomályosított jellege kellő méltatásának nehéz voltánál fogva: biztos ítéleti nyugpontot és talapot alig szolgáltathat;⁴⁶⁾ és így kizárólagos figyelembevétel csak egyoldalú vagy épp hamis következtetésekre vezetne.⁴⁷⁾ — A hisztóriai iskola által elért *eredményeket* illetőleg pedig, ezek oly nagyok és jelentékenyek, hogy azoknak tagadásbavétele csak szűk látókörű elfogultságnak volna tulajdonítandó.⁴⁸⁾

V.

Egészen ennek az imént jelzett felfogásnak szellemében határozzák azután meg Roscher és iskolájának hívei a „*törvény*“ közgazdasági értelemben vett fogalmát.⁴⁹⁾ — A történelmi iskola ugyanis a lényegileg emberi akarathatások- és cselekvéséből eredő gazdasági tümenények okozatossági összefüggésében és egymásrakövetkezése- meg ismétlődésében nem veszi czélba úgynevezett *természettörvényeknek*, azaz abszolút állandósággal és egyformasággal ható *exakt* törvényeknek (a milyenek kiderítése a fizikában s egyéb természetudományokban bizonyos határig lehetséges) a kimutatását; s megelégszik azzal, ha e törvényekhez csak hasonló *szabályokat*, illetve *szabályszerűségeket* (Regelmässigkeiten), melyek néha ugyan ennél *többet* is, de néha még kevesebbet is, vagyis csak *irányzatot* (tendenciát) jelentnek vagy jeleznek, — bír biztosan fölismerni és constatálni;⁵⁰⁾ azt tartván, hogy (tekintve a vizsgálódási tér és tárgy változatos és complex voltát) már ez is igen sok, ha szilárd alpra fektetve, a követ-

keztetés biztosra vehető;⁵¹⁾ a nagy különbség morálpolitikai (tehát a közgazdaságtant is magukbafoglaló) és természettudományok közt ebben is *olykép* mutatkozáván, hogy míg emezekben a bizonyos formulába foglalt szabály vagy tétel *minden* esetre nézve áll és érvényes: amazokban vagyis a *társadalmi tudományokban* (a tünemények rendkívül szövevényes voltánál és föltételezettségénél fogva) az a bizonyos szabály csak az esetek *többségére* nézve érthető; vagyis: sok gazdasági tünemény vagy alakulat tekintetében nem fogjuk mondhatni azt: „ez így fog történni vagy így *kell* történnie“, hanem csak azt: „ilyen meg ilyen körülmények közt *ez* fog *valószínűleg* bekövetkezni; így és így történendik; erre meg erre lehet számítani“.⁵²⁾ — Magától értetvén, hogy miután az emberi ész egyik legfensőbb célját a *jövendőnek* is fölismerése (előretudása) képezi, az e részbeni *eszmény* akkor lenne elérvé, ha tudományunk képes volna oly tüzetes fölismerésére a tünemények törvényének eljutni, hogy a fejlődés minden stádiumában a *további folyamat bizonyossággal meg volna mondható*. — A mik szerint Roscher és iskolája is helyesnek tartja a *Rau*⁵³⁾ által is jelzett s idevágó ama fontos tételt, „hogy a gazdaság szabad organismus, a mely természet-képződményektől abban különbözik, hogy benne a *szükséges* egy középtagon, tudniillik az emberi *gondolkodáson* megy keresztül“.⁵⁴⁾

Ezekhez még azt teszem, hogy szól ugyan műveinek több helyén Roscher: *természettörvényekről* (Naturgesetze), de hogy ezek alatt nem ért mást, mint „a gazdasági élet *természetének* megfelelő (avagy természetében gyökerező) *törvényeket*, azaz a tünemények összefüggésében és egymásra-következésében oly constans *szabályszerűséget*, a mely (Roscher saját szavaival élve) nem emberi szándékon s szabad (célzatos) cselekvésen alapszik közvetlenül, s tágabb kapcsolatában határozottan megmagyarázható; szóval *törvényeket*, a melyek ugyanazért a történelmi iskola

által (megkülönböztetésül a physikális törvényektől) némelykor még: *fejlődéstörvényeknek* (Entwickelungsgesetze) is szoktak elneveztetni.⁵⁵⁾

A methodologia ez imént jelzett szakaszai körül a legújabb időben erős irodalmi harc folyik, a mely (legalább részben) a Roscher és iskolája által követett módszer elleni *támadásban* is nyilvánul, s Európa több kiváló szakemberét (egyebek közül csak Rümelint, Keynest, Fr. I. Neumannt, Mengert, Wagnert, Dietzelt, Hasbachot és Schmollert említem) vonta a küzdő térre.⁵⁶⁾ A harc közvetlenebbül a közgazdasági *törvény* fogalmának és lényegének meghatározása, meg az annak fölismerhetésére vezető kutatási *mód* körül forog; távolabbi vonatkozásaiban pedig az induktív és deduktív methodus egész kérdésére terjed ki, és különösen a *régi*, úgynevezett abstract-deduktív iránynak az *új* vagy hisztóriai irány megdöntésére *czélzó* erőlködéseit állítja szeméink elé. — A sok tekintetben érdekes nézet-harczban, a melynek, a Roscher-ellenes irányban, kiváló szóvivői többnyire *osztrák szakférűak és tudósok*,⁵⁷⁾ a következő támadási pontok a jelentősebbek.⁵⁸⁾ — Kifogásoltatott egyebek közt: a közgazdaságtani módszernek Roscher által történt *új elnevezése*; helytelenített a tudománynak Roscher és követői által követett tagozata, illetve „általános“ és „különös“ rész szerint való felosztása (azzal az indokolással, hogy ez utóbbi rész nem is tulajdonképeni constitutív alkat-eleme a közgazdaság-tannak, hanem *művészettan*, mely sokkal jobban illik a *politikai tudomány* keretébe bele); helytelenítöen lett továbbá utalva arra, hogy az által, hogy Roscher a közgazdasági teoriát más, nem-szorosan ökonomiai oldalaival és viszonyaiival a társadalmi életnek is kapcsolatba hozza: annak önállóságát és független létét elhomályosítja; s végül, hogy a Roscher-féle iskola egyoldalú kizárólagosságban a deduktív módszert mellözi és a pusztá inductióra építi következtetéseit; a minek aztán egyebek közt az a visszás következése is van, hogy az általa

kimutatott úgynevezett közgazdasági *törvények* nem törvények a szó igazi értelmében, hanem (legjobb esetben) csak szabályszerűségek, a minek azután csak *viszonylagossági* értékkel bíró tantételek képezik folyományát; s hogy ezeken az alapokon szoros tudományi elmélete a közgazdaságtannak nem is construálható!

Nem lehet feladatomban ez alkalommal ezen meg egyéb kifogások tüzetes bírálatába bocsátkozni;⁵⁹⁾ s elismerem, hogy Roscher ez elleneseinek is megvan a tudomány előbbrevitele körül a maguk érdemei, a melyeket a részrehajlatlan irodalom-történész figyelmen kívül nem hagyhat.⁶⁰⁾ Ámde közönnyel vennem a Roscher-féle irány ez éles antagonistáinak ellenvetéseit nem szabad, s azért részint védekezésül részint helyreigazítólag egynémelyekre utalni szükségesnek tartom:

Így először is, a mi a Roscher által az ő módszerének *elnevezésére* nézve használt terminológiát illeti, arra, hogy a mikor Roscher az ő methodusát *históriainak*, később még *physiologiainak* meg *realistikainak* is nevezte el, e kifejezésekben nem vette és nem akarta vétetni azt a *methodus* szónak bölcsészettani értelmében, a mely szoros formulázás szerint *deduktív* és *inductív* (synthetikus és analytikus) methodust ismer és különböztet meg: hanem egyfelől tüzetesb *jelzésül* az általa helyesbnek tartott új vizsgálódási és *tárgyalási iránynak*, másrészt, ellentétbe helyezve az ő úgynevezett methodusát a szintén inkább *képletiesen* úgynevezett *idealisztikai* methodussal: az új irány *elvi álláspontjának* akart már az elnevezésben kifejezést adni; *annak* az álláspontnak tudniillik, a mely, szerinte, a nemzetgazdaságtudományt minden napjainkbeli socialistikus utópiák s socialdemokratikus izgatásoknak a *visszautasítására* utaltnak nézi. Nem kellvén különben mondanom sem, hogy ezen terminus „*történelmi* módszer“ annyiban is teljesen igazolt és korrekt, a mennyiben az *inductív* módszer

(köztudomás szerint) csakugyan a *hisztória* és a *statisztika* módszerei szerint differenciálódik; tehát az e részbeni kifogásolás ezen az alapon is indokolatlan. Szóval Roscher e kifejezést „hisztóriai methodus“, épp oly módon és oly czélből használta, mint némely más közgazdasági író például *mathematikai* vagy *theologiai* vagy *ethikai* methodusról, egyéb tudományban pragmatikai és genetikus, a philosophiában spekulatív és dialektikai stb. módszerekről szólnak; élesbben és határozottabban kívánván jelezni az ő felfogása tárgyalásmódja- és irányának *jellegét*, általában és a szakmívelő tisztársak által követett iránytól való direct megkülönböztetésül! 61)

Roscher és követői, továbbá, nem helyezkednek egyenes ellentétbe a deductiv módszerrel; nem mondják az általuk követett *induktiv* módszert a deductivval összeférhetetlennek; 62) hanem az, a mit tartnak és tanítanak, abban áll: hogy a közgazdaságtudománynak legtermészetesb s legmegfelelőbb vizsgálódási és következtetési módszere az *inductio*; hogy, ha helyes és kielégítő eredményekre akarunk jutni, a *concrét tapasztalatnak*, a *voltnak* és a *létezőnek*, a *történelem* és a *hisztóriai fejlemények* megfigyelésének *alapján* kell eljárnunk; 63) s hogy a *deduktio* 64) csak *másodvonásban* és meghatározott körre való szorítással, foglalhat tudományunkban helyet; tehát hogy jelentőséggel és *jogosultsággal* bír, helyenként s különösen az „általános tanok“ egy részében nagy szolgálatokat tehet; de mindig azon értelemben, hogy ha nem apriorisztikus föltevésekre, hanem a tapasztalat által nyújtott (bebizonyított) generalisatiókra fekteti következtetéseit; s másfelől, hogy nem nyul *elvont spekulációban* a tudomány gyakorlatias jellege és feladata által megszabott határokon túl, 65) hogy elérhetlen ideálok formulázásáig jusson, vagy épp a társadalmi rend alapjait bolygató izgatásoknak eszközévé váljék! 66) A nagy vitakérdés: „inductió-e vagy deductio“ egyszerű solutióját tehát tudományunkban abban találja,

hogy mindkettő, ha kielégítő eredményekre akar jutni, egy *közös alapra* kell hogy helyezkedjék: *a konkrét tapasztalatra*; hogy végelemzésben minden „*általános tétel*“ (a mi pedig minden theoretikus tudománynak és így a közgazdaságtannak is fő eleme és kelléke), jött légyen az akár inductiv akár deductiv úton létre, lényegileg *abstractio*; s hogy tudományunk azon *tételei* lesznek a legerősebben megállók, a melyek mind a két methodus szerint nyerettek, s a melyek az egyik úton találva s megállapítva, ugyancsak a *másik* út és módszer által is igazoltaknak ismertethetnek el. 67)

Nemkülömben áll a kérdés a Roscher ellen tett ellenvetéssel: a *közgazdasági törvények* értelmezését illetőleg. 68) A historiai iskola ugyanis (a mint már fentebb jeleztem volt) határvonalat húz természeti és sociális törvények, más szóval: szorosan úgynevezhető (illetőleg *exakt-jellegű*, a tünemények mindég egyforma ismétlődését s egymásra következését kifejezésre hozó), — meg olyan törvények közt, a melyek ezzel az exactitás tulajdonságával nem bírva, csak *szabály szerint* bekövetkező s várható jelenségekről, vagy épp *csak tendenciákról* engednek szólni; és abból (a dolog természetének épp úgy, mint a tudomány feladatának megfelelő) alapgondolatból indul ki, hogy a közgazdaság-tudomány, mint ethikai és culturai erők és rugók által is előhozott jelenségek theoriája, csak az utóbb nevezett törvények kiderítésével és constatalásával foglalkozhatik. 69)

A Roscher-féle methodus ellenzői a közgazdaságtanban is exact jellegű törvények kiderítését követelik s tartják lehetőknek; 70) 71) s mert a historiai iskola erre nem vállalkozik, kifogásolják annak eljárását. Pedig közelebből nézve: ők sem bírnak annál többre eljutni; sőt, a mennyiben az ú. n. *isoláló-individualistikai* eljárással pusztán *föltevésekből* indulnak ki, 72) az emberi gazdaságban minden *változás alól kivett* s szorosan determinált constitutiv tényezők működését *gondolatilag* vesznek föl, és a reál tünemények fejlődését és tör-

téneti alakulását arra a módra nézve, a mely szerint az (általuk úgynevezett) exakt kutatás az elméleti problémának megoldására törekszik, egészen befolyás nélkülinek tekintik: az, a mit oly nagy garral *typikusnak* és *generell*-nek hívnak és hirdetnek, nagyobb részt nem egyéb ingatag alapon álló *hypothesisnél*; a mi sem az igazi theoretikust sem a gyakorlatiasan gondolkozó nemzetgazdát kielégíteni nem képes. Úgy hogy valóban egész nyugodtsággal bocsáthatni az elfogulatlan bíráló ítélete alá azon vitáskérdés eldöntését: „mely tételek bírnak a tudományra nézve nagyobb és maradandóbb értékkel, azok-e, a melyek az abstract-deductiv iskola elvont általánosításai alapján nyeretnek, avagy azok, a melyek az inductiv-hisztóriai módszer útján, mint valóságban a gazdasági nép- és világelet menetéből levont (és nem mintegy physikailag megkövesedett) jelleggel bíró tételekként jöttek létre! 73)

Éppen így vagyunk a Roscher-féle irány ellen tett kifogással: a *relativistikus* elvet illetőleg. Jelesül annyiban, hogy a hisztóriai módszer elvetői akkor, a midőn azt vitatják, hogy ezen módszer mellett szilárd tudományos tantételek felállítása, s így lezáró ítélet- és nézetalkotás is, lehetetlenné válik: egyoldalúan mindig a theoria általuk fölvetett absolutismusából indulnak ki; a morál-politikai tudományokban is csupa általános és absolut érvényű tételek felállítását követelik; a sociális életet uraló törvények- és szabályoknak tér és idő, nép- és ország-viszonyok szerinti (nem ugyan *más-más* voltát, de) *módosulását* és nem constans, hanem változó alakban való *jelenkezését* pedig ignorálják. 74) 75) Eltekintve attól, hogy a hisztóriai iskola „általános érvényű igazságoknak“ is létezését és kideríthetőségét nem tagadja; az ez igazságoknak egyik forrását képező *ethikát* szem elől nem téveszti, illetőleg ezen az alapon (mint újabban mondani szoktuk) *érték-ítéletek* (Werthurtheile), az az a *történelmi tények- s a fennállónak erkölcsi szempont* és mérték szerint való *bírálása*, jogosultságát kétségbe nem vonja. 76)

A fentjelzett egyéb *ellenvetésekre* végül azt jegyezhetni meg: Roscher úgy egész gondolatrendszerének szellemében és teljes következetességgel, mint szaktudománya (helyesen felfogott) lényegének és feladatának megfelelően járt el akkor, a midőn egyfelől a tudomány *tagozata* tekintetében: az inkább „elméleti jellegű“ „*általános*“ tanokon kívül a túlnyomólag gyakorlati irányú „*különös*“ tanokat is a közgazdaságtudomány birtokkörének vindikálta; 77) másfelől akkor, a mikor tudományát nemcsak a vagyonszerzés és árúforgalom, a *productio* és a *consumtio* kategóriái alapján, hanem ugyancsak e tüneményeknek a nép- és társadalom-élet minden *egyéb oldalaival* (joggal és morállal, politikával és culturával stb.) való *viszonyzataik* szerint is vévén, annak tanait és tételeit az ezekre való folytonos figyelemmel törekedett megállapítani. 78) — A hisztóriai iskola azon kétségtelenül helyes felfogásból indul ki, hogy igazi és teljes megértésére a gazdasági világ tüneményeinek csak úgy juthatni, ha meg nem elégedve ezek egymásközt s magukban való idői összefüggésének kutatásával, ez utóbbi szélesb alapra állítatik, a gazd. jelenségeket mint *részt* egy fensőbb *egészben* nézzük, s a theoriát a régi individualizáló s atomisztikai felfogással ellentétben, egyetemesb s organikusb szervezetűvé tenni törekszünk; arról nem is szólva, hogy ilykép az eddigi rideg száraz s majdnem megemészthetetlen *doctrina* formailag is gyökeresen átalakult, melegen lüktető, hússal és vérrel bíró, elevenséget és életet lehellő, sőt élvezetesnek is mondható tanszakká vált. A miknek természetes következménye azután az is, hogy Roscher a társadalmi gazdaságot az állammal és az államot amazzal való szoros kapcsolatában s egymásra hatásában szemlélve, (más szóval: államon kívüli vagy *államtalan* közgazdaságot lehetőknek sem tartva), a theoriának olyszerű megcsönkítéséhez (mutilációjához), a mely mellett (mint a régi iskola híveinek nagy részénél) tudományunk az ő vizsgálódási körébe tartozó fentjelzett

elemek kizárása- vagy más tudománysszakokra hagyásával, egyszerű *gazdaságtanná* (Wirtschaftslehre) törpül, nem járult; s - a nemzetgazdaságtannak valódi morál-politikai tudományi jellegét megőrizte.⁷⁹⁾ Úgy, hogy (vonatkozva a tudomány általános és különös részére) az ez iránybani elleneseitől teljes joggal kérdezhetni „vajjon mért ne legyen a *részeknek* is (közgazd.) elméleti tárgyalása illetve theoriája, ha az *egésznek* van ilyen!?” — és azt: „minő jogon nevezik épp ezek a (Roscher-ellenes) szakférfiak is tudományunkat: politikai oekonomiának, vagy nemzetgazdaságtannak, vagy közgazdaságtannak (némelykor még államgazdaságtannak is), ha a theoriájukban mindaz, a mi politikára, a mi nemzetre, a mi közre irányul, egyszerűen ignorálatik vagy ignorálandónak jelentik ki?“⁸⁰⁾

VI.

Nagybecsű alkatrészét Roscher gondolatrendszerének képezi annak történet-bölcsészeti elmélete: az emberiség, illetőleg a népek és országok *fejlődési fokairól*; a melyben közgazdasági elveinek és nézeteinek további megalapítása, részint megvilágosító kibővítése foglaltatik.⁸¹⁾

Köztudomású dolog, hogy e részben (az emberiségnek úgy egészben, mint országok és népek szerint való tagozatának történeti menetét illetőleg) két különböző felfogás létezik. Egyik az (úgynevezett) *optimisztikus*, a mely a folytonos haladás és tökéletesedés elvét vallja, s általában véve a derülteb élet- és világnézetnek nyilvánulása; a másik a *pesszimiztikus*, a mely úgy az „egészre“ mint a „részekre“ nézve, különösen az ember egyedi s physikai életének folyásából, meg a természeti világ tüneményeinek jellegéből elvont *analógia* szerint következtetve: minden teremtményre és emberi alkotásra nézve: a keletkezés, a virágzás és (az egykoron való kikerülhetetlen) elenyésztés általános

rideg törvényének uralmát hirdeti;⁸²⁾ néha (egyesek felfogásában) az úgynevezett *örökös körfutás* eszméjében jut formulázott kifejezésre.⁸³⁾ — E két uralkodó felfogás vagy világnézet közül Roscher inkább az utóbbihoz, azaz a *pessimistikaihoz* hajlik;⁸⁴⁾ a mi különben politikai és morálbölesészeti alapmeggyőződésének s életfelfogásának is folyománya; s sociál- és gazdaság-philosophiai okoskodásai és következtetései egész sorozatán keresztül mindenütt domináló mozzanatot; bár újabb dolgozataiban jóval enyhébb formulázásban és módon jut kifejezésre.^{85) 86) 87)}

Szerinte, először is: minden földi lét élet és alkotás fölött uralkodni látszó az a törvény, hogy minden esirában és kezdetben már megvan az enyészetnek és a végnek a magva: országok és népek tekintetében is fennáll, a mennyiben azok élete is a fejlődés és emelkedés korából a virágzás, innen a hanyatlás és elgyengülés, s végre a felbomlás korába megy át. — Az ember *életkorfokaiból* (ifjúság, férfikor, aggság) vett analogia (Roscher szerint) a nagy *ethikai egészek* fejlődés-menete megítélésére felette becses támaszpontot szolgáltat, s sok esetben találó (gyakorlati) következtetéseket enged vonni. Csak túlzásba nem szabad (mond R.) esni; nem volna, jelesül, helyes a modern világot és népeket az antikkal és annak népeivel egyszerűen párvonalba helyezve pusztá analogiák segélyével ítélni és következtetni; annyival inkább sem, mért tulajdonkép azt sem tudjuk, vajjon az első avagy utolsó tizedében állunk-e az emberiség történetének; s másfelől: az újabbkori népek és országok az ó-világéinál sokkal nemesb s szellemiebb vallásban, a kereszténységben, azután a rabszolgaságból kivetkezett munkásszabadsági viszonyokban, meg magastökélyű technikai és forgalmi eszközeikben: oly hathatós új tényezők és erők birtokában vannak, a melyekkel történeti sorsuk alakulását illetőleg a régi népektől eltérő, hasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetnek örvendenek;⁸⁷⁾ arról nem is szólva, hogy az erkölcsi világ rendje szerint:

minden enyészet új életnek, minden felbomlás új alakulatnak szokott talajul és kiinduló pontul szolgálni; s hogy egész népekre és országokra, az egyén életfokairól vett analogia azért se alkalmazható föltétlenül, mivel ezekben az elenyésző nemzedékek mindig új s életfrissességűekkel helyettesíttethetnek! ⁸⁸⁾

Minden világkornak (mondja más helyen Roscher) megvannak a maga sajátos alakulatai és intézményei, a melyek bizonyos idejű (bár sokszor századokon át terjedő) tartamban, megfelelők és helyesek; azonban a szükségletek és érdekek, a műveltség és értelmi fejlődés állapotának változtával tartalmukat elvesztik, tarthatatlanokká válnak és elenyésznek. Az úgynevezett *örökös haladásban való hit* Roscher szerint „*babonás hit*, a melylyel sokszor egyesek és népek önmagukat ámítják; s a mint van haladás *fölfelé*, azaz igazán jobb és emberesebb állapotokra, úgy van haladás *lefelé* (az erőkimerülés és az enyészet felé) is. Különbség lévén mindig teendő erkölcsileg egészséges és ép (szóval derék) népek, meg *nem ilyen* népek között; mert míg amazoknál a fejlődéssel járó *új* állapotok, intézmények stb. a nép és ország javára lehetnek s annak emelkedését elősegítik: ⁸⁹⁾ emezeknél, mint el nem bírhatók, csak a hanyatlás megindítása- avagy siettetésére hatnak!

Politikai élete a népeknek úgy az államformák mint belintézményeik tekintetében bizonyos fejlődésfokok szerint való (történeti) folyamatot mutat. ⁹⁰⁾ A szabadságtalan és patriarchál-monarchikus primitiv alkatoktól föl egész a közszabadság és népuralom szövevényesb s finomabb alakzataiig, és innen megint lefelé a demokratiai túlhajtás, az ezt követni szokott katonai despotismus, a tyrannis és a plutokrátiával egyidejű ochlokratiai kinövéséig: egy és ugyanazon *törvény* uralma észlelhető, tudniillik az emelkedés, a virágzás, és a hanyatlás szabályszerű egymásutánsága és egymásrakövetkezése. — A *virágzási* kor népek és országok életében (Roscher szerint) az, a midőn annak minden

erői és tehetségei összhangzatos kifejlésre jutottak; a társadalmi elemek és tényezők, úgy mint a politikai hatalmak helyes arányban és egyensúlyban vannak; a conservatív és progressiv irány s a még életképes s tisztos *régihez* való ragaszkodás a változott szükségletek által követelt *újjal* békésen egyesül; állam hatalom és népszabadság (imperium et libertas), összérdek és magánérdek, kormányzat és öngazgatás, egymást támogatva, érvényesülnek és egyensúlyban vannak; ⁹¹⁾ — *gazdasági* tekintetben pedig a föld munka és tőke minél produktivebb módoni és sikeres összehatásában: a vagyonosodás és jóllét, valamint a javakkal való helyes élés, folyton terjed; egyesek és osztályok a nemzeti munka gyümölcseiben és hozadékában érdem s hozzájárulás szerint részesülnek; a vagyonos felsőbb osztályok közérzülete és áldozatkészsége az alsóbb s vagyontalan osztályok törvény- és tulajdonszerteletével meg szorgalma s munkakészségével kezefogva jár; s egyáltalában minden tényező és minden tehetség az egésznek épsége és szilárdsága biztosításában tudatosan hat közre!

Az állam és a közgazdaság meg- és átalakulása (folytatja Roscher) *korszakokként* megy végbe, a melyek mindegyike azt bizonyos társadalmi és kulturai erők és áramok működésének és összehatásának nyilvánulata-, illetve productumaként tünteti föl. A közállapotok folytonos hullámzatot és változást mutatnak, a mi közben majd a *nyugvási* majd a *mozgalmi iránylat* a túlnyomó; amaz alatt az értetvén, midőn a forma megfelel a tartalomnak és a fejlődés békés s szabályos mederben halad; emez alatt ellenben az, a hol a megváltozott tartalom más s új formákat keres; a hit és megnyugvás a fennállóban megrendül, s *válságok* állanak elő. E válságok akkor, ha az újítás a fennálló jog és törvényesség keretében és a létezőnek kiméletes átalakításával történik: *reformnak*, ha ellenben a jog és törvény erőszakos megváltoztatásával megy végbe: *forradalomnak* neveztetnek. ⁹²⁾ — Különben az államok

életének is megvannak *határai* szabva,⁹³) éppen úgy, mint az egyének és mint a népek életének. Némely ország, illetve nép szerfelett gyorsan él s azért hamarobb is meríti ki erőit, példa erre a görög és némely újabbkori gyarmatország; mások oly lassú menetű fejlődést tanúsítanak, mintha meg lennének kövülve, mint például az ős keleti országok meg a Chinai birodalom; míg a *kormányformákat* illetőleg az a törvény látszik fölöttük uralkodni, hogy *mind* azon mennek tönkre, hogy létalapi elvüket a legvégső consenquentziákig viszik, és így annak helytelen túlhajtásában önmagukat rontják le.

A *közgazdaság fejlődésfokai* tekintetében különösen, utal Roscher először is arra, hogy azon idők (illetve országok), a melyekben a közgazdaságtan igazsággal fölismertetnek és méltatásra találnak: a vagyonosodás és az anyagi jóllét és haladás korszakai (s vidékei) is szoktak lenni! A gazdasági fejlődés *alsó* fokát: a majdnem kizárólagos őstermelés, vagyonbeli szűkölködés, gyér népesség, primitív közlekedésmód, gyöngye s decentralisált közhatalom, a pénzügyi háztartásban a kincstartás, domaniális jószágok és natural szolgáltatások: jellemzik; míg a *felsőbb fokon* az ipar és kereskedés élénkségével, sűrű népességgel, a szállítás és üzleti érintkezés könnyű, technikailag tökéletesb volta- és gyorsaságával, továbbá az államhatalom összpontosító szervezetével, s szövevényes adórendszer meg kifejlett közhiteli és adóssági ügygyel találkozunk. Túlfinomultságú meg *hanyatló országokban*: tudatos túlbecsülése az anyagi érdekeknek, nyers élvhajhászat, rövidlátó s csak a pillanatnak élő *egoismus*, és szívtelen *pénzuralkodás*, meg a fővárosok szertelen felfuvódása a provincia rovására: képezik a jellemző vonásokat. Az *antik* világ gazdasága sok hasonlatosságot mutat az újkori népekéhez; azonban a második termelési tényezőnek, a munkának teljesb érvényesülésére nem jutott, s a rabszolgai intézménye és a gépek nélküli való productiójánál fogva magasb tőkélpolcot nem

érhetett el. Az emberiség történetében a *gazdasági praeponderancia*, úgy látszik, korszakokként bizonyos vándorlásban látszik lenni egyik néptől a másik, egyik országtól a másik felé; s a mindenha legfelsőbb fokra jutott ország kifelé s különösen gyarmattartományokkal való viszonyában is mintegy uralkodó állást szokott elfoglalni; a mint azt az ókorban Görögország, az újabban Spanyolhon és Hollandia, századunkban Anglia (s a nem-távol jövőben az Amerikai Egyesült-Államok) példája bizonyítja! — *Közgazdaság-politikai tekintetben* Roscher úgy a mezei gazdaságra, mint az iparra és a kereskedeésre irányuló állami rendszabályokat a műveltség és fejlődésfokok különbsége szerint tartja megállapítandóknak; s jelesül: míg az alacsonyabb fokokra nézve a birtok és forgalom megkötöttségének (hitbizományoknak, minimum-törvényeknek, hatósági gabna-táraknak és ár-limitációknak), a munka és tőke hatósági szabályozásának, czéheknek, szabadalmas kereskedői compagniáknak, a finanziaiban a domániumok, regálék és egyedárúságoknak czélirányosságát némileg elismeri: addig magasb műveltségi polczokon a birtok, munka, tőke és forgalom minden mesterséges kötelék alól való felszabadítását, birtokadásvevési, iparűzési és kereskedelmi szabadságot, szabad vámhitel és bankrendszert, az államháztartásban széleskörű (egyenes, úgy mint közvetett adóztatás elvére fektetett) adószervezetet: tart helyésnek és természetszerűnek.

Fölötte érdekes még Roscher sociál- és gazdaság-bölcseleti teoriájának az *a része*, a melyben a *socialismus* és *communismus tanait* elemezi, s egyebek közt arra utal, hogy ezek korántsem szüleménye a modern világnak, hanem a legrégebb kulturnépeknél is megvoltak, s mindég előfordulnak ott és olyan időkben, a hol a gazdagság és szegénység közti ellentét igen élessé vált; erőteljes és szélesb alapú középosztály a társadalom harcbanálló rétegei közt kiegyenlítő tényezőként már nem hat; a hol a túlságig vitt munka-

megosztás a dolgozó osztály függőségét szerfelett nyomasztóvá váltóztatja; továbbá, a hol az alsó osztályok demokratikus mozgalmak következtében nagyon is követelőkké lesznek, s forradalmias küzdelmek közepette a közjogérzület megingattatik; s végül, a hol a nép vallásias meggyőződése és erkölcsössége meglazulnak; a tekintély és a hagyomány kevésbévétele általánosban elterjedt és hatályát elveszté. Azon állambölcselői messzelátást és mély felfogást tanusító tétellel fejezvében e részbeli elemzéseit: „a közeledés a nemesb értelembe vett birtokközösséghez: a gazdagok emberiesége és szeretetéből, és ne a vagyontalanok gyűlöletéből vegye kiindulását. A valóságban, fájdalom, nagyon is képzelhető, hogy a jövő még jóval közelebb viend a socialismus mai terveihez és aspirációihoz, s pedig talán inkább caesaristikus mint ochlokratikus úton, jelesül a centralisatio, a policziai hatalom, s az adóteher szerfeletti érvényesülése illetve túlfeszítése, s egyáltalában az *állami omnipotenzia* teljes uralomra jutása által; mely fejlemények, ha olyképp mennének végbe, hogy a közérzületet egyidejűen a vallás-erkölcsi élet megújhodása nem erősíténé,⁹⁴⁾ méltán legfőbb okául, valamint szüleménye- és symptomájául volnának tekintendők az újkori népek hanyatlásának!“

Kell-e mondanom, hogy Roscher mindezek alapján teljes-hivatottságú folytatójaként jelenkezik: Montesquieu és Herder, K. Ritter és Buckle, Krause és Hegelnek, s valódi *történet-philosophnak* bizonyul; talán az *egyetlennek* valamennyi nemzetgazdák között, a ki e kitüntető címre egész mértékben magát érdemessé tette.

VII.

Kevésbbé érthetni egyet Roscherrel és némely követőjével, ha a közgazdaság-tudomány hivatását majdnem kizáróan abba helyezik,⁹⁵⁾ hogy a tünetenyek causális összefüggése és egymásrakövetkezése szabályainak kiderítésével foglalkozzék;⁹⁶⁾ ellenben arra, hogy

„miképen volnának a *létező* állapotok (változott viszonyoknak és szükségleteknek megfelelően) átalakítandók, illetve megjavítandók, azaz: mit mondjon ki a theoria a *letten* és *létezőn* kívül a *leendőre* és a *célba-veendőre* nézve, ne terjeszkedjék ki. 97) 98) 99)

Méltán lehet ugyanis a jelzett felfogással szemben arra utalni, hogy épp azon okból, hogy a közgazdasági élet sohase valami stabil és megállapodott, hanem a nép- és társadalom-élet fejlődésével és változásaival *folyton változó*, 100) új meg új szükségeket és célokat szülemly: a tudománynak sem szabad egy *bizonyos időpont* állapotai szerint mintegy megrögződni, hanem el kell hivatásául ismernie azt is: figyelembe venni, a mi az esetleg megváltozott körülmények közt a kívánatos és a célbavehető; s rámutatni arra: mely intézmények és rendszabályok már elavultak s megjavítandók, vagy másokkal feleserélendők. 101) 102) A mi még *annyiban is* indokolt, hogy a közgazdaságtan, épp *gyakorlatias* jellegénél fogva, az e nemű feladatok szemügyrevételétől nem idegenkedhetik; és csak a saját tekintélyét és súlyát kisebbítené, ha *másként* járna el; 103) de találja igazoltságát magában a hisztóriai iskola *következetesen* érvényesülő egész nézletkörében is, a melynek alapján az a *viszony-elviességi* és a *fejlődés-elvi* felfogás folyományaként jelenkezik.

A nemzetgazdaságtan nem jogosulatlanul veszi igénybe a büszke epithetont „*korunk vezértudománya*,” tehát nem is szerénykedhetik önmegtagadóan és önkorklátólag; nem szorítkozhatik elvont tantételek formulázása vagy esetek és állapotok descriptiójára! — Neki (a maga helyén stb.) arra is ki kell terjeszkednie, a mi még *nem létezett* vagy csak keletkezőfélben van; 104) jelszava nem lehet az: „én constatáltam az elvont igazságot, kimutattam a törvényt, — a többit (a cselekvést és elhatározást) a praktikusra bízom“. Szóval igazat lehet némileg adni azoknak, a kik azt mondják, 105) hogy „a hisztorismus elégtelen mindazon esetekben, a midőn az életnek egészen új alakulatai és igényei állván elő:

új, s az eddigi tapasztalat által nem nyújtott eszközök és módok megjelölése, illetőleg ez irányban is kalauzozásra szolgáló *elvek* felállítása válik kívánatossá.

De mint lényegében és hivatása szerint *morál-politikai* tudomány is, helytelenül tenne a nemzetgazdaságtan, ha csak *visszafelé* vagy csak az előtte fekvő rögre nézve, elmulasztaná *előre* és a *magasba* is tekinteni; ha nem venné figyelembe, hogy a mindenhai jelennek is megvan a joga *újat* czélbavenni, s *történetet* csinálni; **106**) és hogy annak a mi létezik és fennáll, *ezen* czímből, az a joga, hogy mindég fennálljon, még nem származik. — Magától értetvén, hogy a tudomány (épp azért, mert pozitív-jellegű s gyakorlatias tudomány) minden e részbeli tanaiban (illetőleg a Roscher által úgynevezett *praeceptiv* momentum érvényesítésében) a *reális lehetőség* és *czélszerűség* határai közt kell, hogy maradjon; túlhajtástól, és megvalósíthatlan utópiák felállításától tartózkodjék; **107**) s a tudomány méltóságához illő tárgyilagosság és higgadtság hangján, nem pedig szenvedélyeket szító agitatórius módon szóljon. Másfelől, hogy a jövőre való kitekintés, a tanácsadás a teendőkre nézve: legtöbb esetben, a létezőhöz és fennállóhoz fűződő, rázkódtatásokat kerülő, és a pozitív jogot tiszteletben tartó *reform elvének* alapján lesz leghelyesebben eszközölhető.

E fentebb jelzett felfogása Roschernek egyébiránt könnyen magyarázható meg. Egyrészt ugyanis tartózkodott attól, hogy szilárd szabályokat állítson fel, s mintegy *recepteket* praescribáljon, a melyek a közgazdasági politikus által minden egyes előforduló esetben mintegy alkalmazandók volnának; másrészt azon nézetből indult ki, hogy a *hisztóriai* alapon mívelt és construált *elmélet* elég básiist képes már önmagában is nyújtani a praktikus államférfiúnak **108**) arra nézve, hogy (adott körülmények közt) magát feltalálhassa, s a *helyest* és *czélszerűt* fölismerhesse. A mikhez járul még az, hogy a világtörténet beható tanulmányozásában meg mély emberismeretben gyöke-

rező meggyőződésénél fogva, idegenkedett Roscher minden sentimentális és idealisztikus túlzás, elhamarkodás vagy épp erőszakos rázkódtatástól, s épp ezen okból akarta tudományunk úgynevezett *praeceptiv* elemét és irányát szűkebb *körre* szorítani; s egyidejűleg az a nemes eszme is vezette, hogy a tudomány, a maga szűzies tisztaságában csak úgy óvható meg, ha kizárólag az „igazság“ kiderítésével foglalkozik, és távol marad a pártok és érdekkörök harczi által szétszaggatott jelennek sivár üzelmeitől; a mi közben *pártdoktrinává* is fajulhatna, s ezzel nemesebb zománczától megfosztatnék. Mely felfogás oka volt annak, hogy mindég távoltartotta magát Roscher a praktikus politikai működéstől; és mindég azt a nézetet vallotta, hogy a tudósnak, a kutatónak, *valódi* tudósnak kell lennie, és *semmi* egyébnek; s különösen sohase szabad *párt-emberré* válnia; pedig annak a ki (mondja Roscher) politikával foglalkozik, *ilyenek* kell lennie, s rendszerint tetteleg *ilyen* is.

Tartozom különben az igazságnak még: egyfelől annak constatalásával is, hogy Roscher (daczára elvi álláspontjának) épp oly beható éles szemmel nézte a *jelent*, mint a minő élességgel látott a *jövőbe*, s hogy igen sok *praktikus* gazdaság- és sociálbölcseleti tételket fejtett ki, addig, a míg fontoskodó ellenesei ez irányban igen keveset bírnak felmutatni, s *meddő* okoskodáson túl nem igen jutnak; továbbá az arra utalással, hogy Roscher ez irányban *sem ment sohase a végletekig*; s hogy, kivált „System“-jének újabb kiadásai több szakaszában, valamint „Politik“ című könyvében: saját régibb felfogását *módosítá*, s itt-ott tanácsokat és javaslatokat is formuláz, a melyek a *létezőnek* reformjára vagy a *jövendőnek* előkészítésére nézve támaszpontokat és irányadó eszméket tartalmaznak.

VIII.

Úgy tartom, elég kimerítő ismertetése foglaltatik az eddigiekben Roscher felfogásának és egész gondolatirányának. Legyen szabad még őt jellemezni valamivel közelebbről: teoriájának némely jelentékenyebb (de eddig még nem említett) momentumai, valamint tudományi állása, hatása meg írói működése szerint, a mi nélkül e kiváló egyéniség méltatása nem volna teljes. 109)

Így először is: a mi a tulajdonképeni közgazdaságtant illeti, míg „Systémejének“ I-ső kötetében szorosban ragaszkodik az angol classikusok (Hume, Smith, Malthus, Ricardó, Stuart Mill és az ezek nyomdokaiban haladó francia J. B. Say, Chevalier, Bastiat és Sismondí meg a hason irányú német Lotz, Hufeland, Hermann és Rau) tanaihoz: a többi kötetekben (melyek a *gyakorlati és különös részt* foglalják magukban) önállóan construálja sok tekintetben új, s tantételeit mindenütt a történelemre fektetett elméletét; s igazat adhatni Schmollernek, mikor Roscher művének ezen részei egynémelyikére nézve azt mondja, „hogy hozzáfogható s vele párvonalba helyezhető munka az összes világirodalomban alig található“. — Tudományos érdemeihez sorolandó, hogy a nemzeti jövedelem megoszlásának, a fényűzésnek, a népesedéstannak, a mezőgazdasági üzletrendszereknek, a gazd. kríziseknek, az ipar és kereskedelem-politikának, a pénz, hitel- és közlekedési és az államadóssági ügynek elméletét kibővíti és tapasztalatilag biztos alpra helyezi; *korunk* praktikus mozgalmait tekintetében, (hogy csak egy-két pontot említsek) *ellenzője*: a bimetallismusnak, az egyoldalú agrarianismusnak, a szertelen nagyra felfúvódó fővárosoknak, a túlhajtott üzérleti verseny- és spekulatívoknak, a mértéktelen centralisativ tendenciáknak, a köz- és magánhitel (papirpénz, adósság csinálás stb.) túlfeszítésének stb. — ellenben *szószólója*: a szabad productió és forgalom elvének, a valutarendezés körében

az aranymonometallismusnak, a jegybankpolitika terén a nemzetközi fizetési mérleg gondos szemelőtt tartásának, az adórendszerben a direkt és indirekt adónemek czéltudatos kombinációjának — A mi pedig *államfelfogását* és *politikai* nézeteit illeti,¹¹⁰⁾ figyelmet érdemlő egyebek között a szellemes és találó megkülönböztetés, a melyet magánjogilag és államjogilag (középkorias és modern módon) szervezett országok között tesz¹¹¹⁾, meg az innen levont számos találó és jelentékeny következtetések, stb. Az *államot* lényegében *ethikai-organikus* közületnek tekintvén, az e felfogásból folyó consequenziákat elfogadja, bár historico-physiologiainak jelzett módszere szellemében „*Politikáját*“ a „státus-élet *természettanának*“ is nevezi. — Az „államformák“ felosztásában az Arisztotelesi elvet követi, s jól mondja, hogy ebben a keretben minden polit. tüneménysorozat s az emberiség háromezer éves politikai fejlődésének minden főbb mozzanatajól beilleszthető és megmagyarázható. Az alkotmányoknak a nép fejlődésfokával való szoros viszonyosságára utalva: R. szerint a nemzetek nyilván-életének tetőpontját a centralisatio és az autonom hatalmak egyensúlya és harmóniája jelzi; míg a részeknek egyoldalú anarchikus praeponderanciája (mint a középkorban tapasztaljuk)¹¹²⁾ a fejletlenségnek, a központi hatalom despotikus túluralma pedig a nép túlfejlettségének, illetőleg hanyatlásának a tanúsága. A jelenlegi államrend- és szervezeteket illetőleg Roscher a *fennállónak* nem magasztalója ugyan, de az alapokat helyeseknek tartja s minden erőszakoskodó radikalismus ellenében megóvandóknak véli. A legújabbkori állam- és sociális fejlődés R. nézete szerint nagy veszélyeket rejt méhében, s tartanunk kell attól, hogy *kimenetelét* vagy óriási anarchikus harcok, vagy minden szabadságot elfojtó *despotikus* uralom és önkény képezendi; mely tekintetben az óvilág és az újkor politikai tendenciáinak és mozgalmainak analogiája szolgáltató következtetési alapot. Minden egészséges politikai fejlődésnek alapelve

az, hogy a fejlődés *organikus* (életműves) és nem *fel-forgató* vagyis olyan legyen, a mely a létezőt mindig tagadja és minden fennállót lerombolni akar. A leg-szebb *szabadsági formula* is félszeg, ha alkalmazva, forradalomra vagy dissolutzióra vezet.

A legújabban oly igen élénk figyelem tárgyává vált úgynevezett *Sociologia* (mint tudományszak) Roscher által nem sokba vétetett, ¹¹³) miután annak valamennyi alkotó elemeit és elveit az amúgy is helyesen tagozott állami s társadalmi tudományok rendszerében meglevőknek vagy belefoglalhatóknak tekinté; s egy ily, annyi disparát elemet tartalmazó és magába mechanikailag fölvevő „*általános társadalomtant*“ az egyes morálpolitikai tudományok kellő önállóságával és a tud. munka-tagosulat szükségességéből folyó érdekével összegeztethetőnek nem tartá.

Azon kérdést, végül illetőleg, hogy tartozott-e *Roscher* a hetvenes évek kezdete óta Németországon keletkezett s lassanként egyebütt is tért nyert úgynevezett *Cathedra-Socialistákhoz*: ¹¹⁴) annyit jegyzek meg, hogy Roscher az illető szakférfiaknak 1872-iki alakuló gyűlésén résztvett, azok komoly célú törekvéseit mindég élénk figyelemmel kísérte, részben helyeselte is: de *activ* közreműködésben a későbbi években őt már nem találjuk; valószínűleg azon okból, mert a (ha lehet úgy nevezni) „*új irány*“ némely képviselői jóval tóvább és túl mentek (államsocialismust, bimetalлизмust, védvámokat stb. hangsúlyozó tanaikban és működésükben) azon a *vonalon*, a melyet Roscher egész felfogása és világnézlete szerint betartandónak ítelt.

Egy további mozzanat, a melyre még előzőleg itt kell utalni, az, hogy R. egész törekvése és tudományos rendszere odavolt irányozva, a közgazdasági tudománynak összes (az ő fölléptéig) elért vívmányait és jogosult elemeit egy *szerves egészben* összefoglalni, s az annak tanai- és doktrináiban fenforgó *ellentételeket*, fensőbb, teljesen objektív szempontból kiinduló módszer alapján, a mennyire csak lehetséges, *kiegyeztetni*, s ezzel

is a tudományt az eddiginél megfelelőbb szélesb alapra állítani; a mi, hogy legalább részben sikerült is neki, még ellenei által se vonatik kétségbe; és megérthetővé teszi azt, hogy Roscher századunk második felében (olyformán, mint világhírű honfitársa *Savigny*, a század első felében a jogtudományban)¹¹⁵⁾ a közgazdaságtudomány valódi *centrális személyiségévé* vált, és nem egyszer magával *Smith Ádámmal* is hasonlíttatott össze!

Ezek előrebocsátásával, térek át a nagy lipcsei tudós még közelebbi méltatására.

Roscher a közgazdasági tudományt egészen új alapokra, igaz, nem állította, gyökeresen nem alakította át. Ezt egyáltalában a *jelen század* egy nemzetgazdaságtudósa se tevé. Annyit azonban joggal mondhatni, hogy Roscher azt valamennyi századunkbeli elődeinél szélesb és biztosabb bázisra fektette, a mennyiben azt az állam- és társadalomélet minden egyéb köreivel és mozzanataival egyenes kapcsolatba hozta; az *ethikai* momentumnak, valamint a *juridikai*-nak a gazdasági-val való szoros viszonyát s kölcsönhatását a tudomány egész rendszerére való jelentősége szerint elismerésre juttatá; ¹¹⁶⁾ s új módszerével e tanszakban igazi universalistikus felfogásnak tört utat; a mivel a közgazdaságtan a századunk második felét jellemző *fejlődéstörténelmi* eszmemozgalommal is viszonylatba helyeztetett; ¹¹⁷⁾ s a népek és országok emelkedése és hanyatlása legnagyobb kérdései vizsgálására lett irányozva és képesítve. Elismerik ezt oly szakférfiak is, a kik Roschertól eltérő nézeteket vallanak sőt vele *ellentétes* álláspontot is foglalnak el.

Csak természetes és magától értetődő dolog, az itt mondottak szerint, hogy Roschernek tudományi, tanítói és írói *hatása*, úgy hazájában, mint azon kívül egyaránt messzeterjedt, mélyremenő és maradandó vala. Míg ugyanis odabenn (hazájában) a tanszéken, az irodalomban, sőt még fejedelmek tanácsában is szavára és tanaira mindig figyelemmel és érdekléssel hallgattak; számos egyetem részéről a leghizelgőbb föltételek mel-

lett meghívásokat kapott; kézikönyve és egyéb műveivel (mint helyesen mondatott fölőle) nemzetének valódi tanítójává, s (mint tudományunk legújabb történetírója 118) is megjegyzi) a *német közgazdaságtan aranykorának* megnyitójává vált; s kül- és belföldi tudományos testületek vetélykedve siettek őt tagjaik sorába fölvenni: hazáján kívül abban a kitüntetésben részesült, hogy a szaktudósok egész hosszú sora készségesen követte és fogadta el tanait; munkáinak egy része majdnem valamennyi cultur-nyelvre le lett fordítva; 118^a) olasz, francia, svájci, angol és amerikai hallgatói: nevének és működésének hírének a polgárosult világ minden vidékeire elvívék; egynémelyek közülök tekintélyes írók, tudósok és tanárokként terjeszték és terjesztik az ünnepelt mesternek tanait és eszméit. S mégis, Roscher *iskolát*, a szó tulajdonképeni értelmében, nem alapított, mint egyenesen kijelenté, alapítani nem is szándékozott; 119) s menten ettől az ambíciótól is, megelégedett azzal, hogy, *ha* az úgynevezett történelmi iskola vezetősége ő benne mintegy personifikálva nincsen is, megvannak és begyökerezvék annak elvei és felfogása a tudományos világ közfelfogásában és a tudósok respublikájának egész gondolatrendszerében! 120)

Nem hiányzottak és hiányzanak egyébiránt (a mint már fentebb egynémely alapkérdésre nézve, tüzetesen érintve volt) *ellenzói* (részben élesen bíráló antagonistái) se Roschernek, meg az általa alapított iránynak. — Elismerem (s nem vontam sohase kétségbe), hogy a Roscher módszere és doctrinája ellen tett némely kifogás nem minden alapot nélkülöző; 121) de kétségtelen annyi is, hogy az illető ellenvetéseknek nagyobb része indokolatlan; az új módszernek és iránynak vagy pozitív nemértéséből vagy félreértéséből származó. Az előbbit, vagyis a Roscher-féle felfogás és tárgyalásmód *fogyatkozásait* illetőleg, utalok (a már előbb is jelzeteken kívül) arra, 122) hogy Roscher munkáinak, s főleg „*Systemje*“ *gyakorlati* részeinek némely

szakasza, a nagyon is messzemenő hisztorismusnálfogva, szorosan elmélet-tudományi jellegéből veszt, s inkább tünemények *descripczióját*, mint logikailag formulázott tantételeket (*theoriát*) tartalmaz.¹²¹⁾ Megengedem, hogy Roscher roppant terjedelmű történelmi tanulmányai mellett, a *philosophia* elvontabb részeit (épp olyformán, mint hírneves tanárkollegája, a kitünő jurista, Ihering) kellő mértékben nem dominálta, és így fogalmi deductiói mögötte maradnak ama élesebb dialektikus deductiók mögött, a melyeket például honfitársainak, Hermannak, Kniesnek, Thünennek, Lehrnek, Dietzelnek, vagy az angol Stuart Millnek, Cairnesnek és Stanley-Jevonsnak, avagy a francia Rossinak és Cherbulieznek: műveiben találjuk.¹²²⁾ — Tagadhatatlan továbbá, hogy Roscher fontos intézmények avagy jelenségek megítélésében itt-ott ingadozó álláspontot foglal el; úgy hogy fejtegetései nem mindig kielégítőek vagy megnyugvást adók; nemkülönben az is, hogy a némely dolgozataiban szerfelett bőségesen szereplő s néha nem is lényegest tartalmazó „jegyzetek“ megmagába a szövegbe becsatolt *észrevételek* által a szoros gondolatmenet a fejtegetésben zavartatik, s az elvi formula elhomályosul. — Mind-e kifogásoknak van alapja és értelme. De az *ezen túlmenők* épp oly helytelenek, mint igaztalanok. — Nem volna először is igazolt, Roschert ama túlzásokért, melyekbe a hisztóriai iskola némely napjainkbeli követője (az úgynevezett új-hisztlórikusok) főleg Németországban, azzal esett, hogy a közgazdaságtan, ezeknek kezei közt logikai szövezetétől megfosztva, tények és adatok gyűjteményévé, leírásává törpül: felelőssé tenni. Ugyanily helytelenség Roscher hisztorismusának odamagyarázása, mintha azzal az *erkölcsi világrénd* bizonyos nagy elveinek általánosságát s maradandó érvényességét kétségbe vonni;¹²³⁾ avagy minden *lettben és létezőben* azt, hogy lett és létező, egyszersmind a további s örökös fenmaradás indokául is elismerni, s így a közgazdaságnak mintegy *theodiceáját* is szolgáltatni akarta volna! Arról nem is szólva, hogy

éppen ez a nemesb jelentményű hisztorismusa Roschernek valóban szabadítólag és kibékítőleg hat; az egyszerű gyakorlatembernek épp úgy mint az államférfiúnak, itéletét és látását élesíti; s egy fensőbb s elfogulatlanabb élet- és világnézetnek talajára állít.

Soha se nevezte vagy tekintette e mellett Roscher az ő rendszerét az *egyedül helyesnek*, lehetségesnek, vagy csalhatatlannak; soha se volt más felfogások és komoly tudományos törekvések iránt exkluzív; soha se állította Roscher (mint fentebb kimutattuk) azt, hogy a hisztóriai módszer meg inductió az egyedül jogosult és célravezető; a minek bizonyosságául elég ismételtten arra hivatkoznom, hogy senki se becsülte nálánál magasabbra a (lényegileg deductív úton haladó) nagy angol classikusokat: Humet és Smithet, Malthust és Ricardot; s hogy az egész újabb irodalomban alig van tudós, a kinek műveiben a dogmatikai és a történeti anyag oly tárgyilagosan összefoglalva volna, mint épp a Roscheréiban.

Nem foglalja Roscher doctrinája magában az *egész* igazságot (a mit önhittelen szerénységgel mindig beismert maga is); nincs hiányok és tévedések nélkül; s részint kiegészítést, részint megigazítást tesz szükségessé. De az elfogulatlan bíráló soha se tagadhatandja azt, hogy Roschernél szélesb látkörű, sokoldalúbb tudományos készséggel feladatát felkaroló nemzetgazda, századunk folyamában nem létezett; hogy tőle és lipesei tanszékétől vette (mint egy jeles szakember megjegyze) kiinduló pontját a közgazdaságtudomány ama fényes *diadalmenete*, a mely ennek nagy jelentőségű állását a korunkbeli összes tudományok közt, s egyúttal a történelmi iránynak a művelt világ sők főiskoláin valamint irodalmában való képviselését alapította és hozta meg; hogy Roscher eszméi és tanai jó részére alkalmazható (ha szabad e hasonlattal élnem) a Róbert Mayer, Joule és Helmholtz által a physikai világra nézve kimutatott törvény „az erő és a mozgás elenyészhetetlenségéről s folyton való fenmaradásáról;“

s hogy nem túlzott a jelenlegi müncheni tanár s Roscher egykori tanártársa, *Brentano*, akkor, a midőn azt mondta, „hogy Roscher könyvei még soká, igen soká lesznek olvasva és tanulmányozva, a mikor a mieink (a többi jelenkori közgazdasági írókéi) már rég fogják a könyvtárak moh- és porlepte állványain örök álmukat háborítlanul aludni“.

IX.

Még csak Roschernek, mint *állambölcseleőnek, tanárnak, írónak* és *embernek* jellemzésére nézve akarok egynémelyeket megjegyezni.

Elkölcsi és politikai *világnézte* szerint Roscher (mint már más helyütt is érintők) erősen *conservatív*, a történeti hatalmak tisztelése és kimélése elvéből kiinduló státusbölcseleő; a mi különben nála a kat-exochen történésznél, a ki a históriai fejlemények bizonyos benső jogosultságát vallotta;¹²⁴⁾ a nagyon gyors haladásnak, (a mely nem is mindég előremenetel és emelkedés, hanem visszalépés), a történelem lelkiismeretes szemléletéből levont tanulságok figyelembevételével, barátja nem lehetett; s egyáltalában a századokon át ment fejlődés-teremtette (állami, sociális és gazdasági) alapok megingatásától méltán tartott: alig csodálható. Távól volt azonban az élesenlátó tudós a conservativismus túlzásaitól; mindig rosszalta annak úgynevezett restauracionális és középkorias jellegű kinövéseit;^{125—126)} nem zárkózott el korunk új szükségsei, szabadsági, egyenlőségi stb. legitim követeléseit, az alkotmányos felelős kormány előnyössége, a nemesb értelmű demokrácia aspirációinak elismerése elől; egyúttal buzgó szószolója a szabad önkormányzati rendszernek, a mily határozott ellenzője a socialistikus és utopisztikus célú agitáció, s minden mértéket és okszerűséget figyelmen kívül hagyó radikálismusnak.¹²⁷⁾

Tanulmányai és tudományszakánál fogva inkább

a realistikus és komolyabb életfelfogáshoz hajolva¹²⁸) az élet minden adott nagy tényezőivel és nehézségeivel, valamint anyagelviész észlézataival és az emberek gyarlóságaival folyton számolt; de megóvta magában mégis a legnemesb *idealismust*, erkölcsi és mély vallásos észléletében az ethikai világrendet megingathatatlan tényül veszi, mely további bizonyításra nem szorul és minden kétely fölé van helyezve; ¹²⁹) igazi nagyság Roscher szemében csak erkölcsi nagyság volt, (a mint önmagára nézve is *Fichtének* azt a szép gondolatát, „hogy a tudós egyszersmind népének és korának erkölcsileg legkiválóbb embere legyen,“ concret módon megvalósítani törekedett“.¹³⁰) Örömmel nézett minden haladást, melyet akár az anyagi, akár a szellemi míveltség terén tapasztalt (mert minden haladást szellemi erő produktumának tekintett), s magában a látszólag annyira realiztikus nemzetgazdaságban is minden jelentékenyebb tüneményt és alakulatot az ember erkölcsi tehetségeiből folytnak, és az ethika szempontjai szerint is megítélendőnek tartá.

Kiváló jellemvonás még Roscher tudományos felfogásában (mint előbb is már jeleztem volt) a törekvés: az ellentétek kibékítése, vagy a mennyiben ez nem érhető el, enyhítése; a miből folyólag többször utal arra, hogy „úgy az életben, mint az elméletben, a két részen való egyoldalúság, combinálva adja az igazságot“, s hogy „az igazság nem fekszik az extrémek közötti középben, hanem valamivel magasabban, ott a hol ez extrémek mintegy kiágazások, kiindulásukat veszik“.^{131—312}) Tudományi sikereit s phaenomenális ismeretbőségét bámulatos emlékezőtehetségének s az ezzel párosult törhetlen munkakedve- és szorgalmának tulajdoníthatni; nem szólva arról, hogy igazi tudós és bölcselő léteire, neki csak egy életöröme, egy szerelme, egy világa volt: *a tudománya!* Nagy volt e mellett Roschernek tehetsége néhány kevés hisztóriai adatból (olyformán mint Cuviérré a természetrajzban) egész tüneménykörök reconstructióját stb. megalkotni,¹³³)

épp oly nagy, mint a formális művésziesség „törvényeknek“ a rideg empirikus anyagból való kifejtésére.¹³³) Határozott s önálló ítéletet tartván fenn magának úgy tudományi mint politikai viszonyok és személyiségek felett: sohase vált ez irányban túlságos túlságosú bírálóvá; valamint mindig jóindulatú méltánylással nézte tiszt- és versenytársainak munkálkodását, épp úgy mint a fiatalabb tudósi nemzedék törekvéseit.

Mint *tanár* Roscher igazi mintaképe volt egy magát kizáróan csak tisztjének szentelő német professornak, a kinek más dolga, helye vagy hivatása nem volt, mint az íróasztala, a könyvtára meg a cathedrálja.¹³⁴) Előadásai ugyan nem voltak a fejtegetés mélysége, meg dialektikai szigoránál fogva vagy formai tekintetben kiváló, de annál nagyobb hatást gyakorolt széles tudományossága, a legérdekesebb s legtanulságosb részletekbe ereszkedés és szellemes idézetei által, a mivel hallgatónak látó és ismeretkörét rendkívüli mértékben gazdagította s önálló gondolkozásukat és ítélőképességüket fejleszté.

Mint *ember és magán-személyiség* azon tulajdonokkal bírt, a melyek a modern finom miveltségű s a társaság irodalmi és közéleti köreiben mozgó szakfőnök jellemzik. Némi öntudatos reserv és tartózkodás az érintkezésben párosulva volt nála meleg humanitási érzélemmel és mindenkori készséggel támogatás- vagy közbenjárásra, a hol az akár jótékonysági akár tudományi és irodalmi célokra lett igénybe véve.¹³⁵) Tervszerűen berendezett életmódja és zajtalan életfolyama csak néha tett utazásai s tudományos kirándulások által volt közbeszakítva; ideálját e részben (úgy mint nagy tanítóját, Rankeét) az képezvén: az életet mint valódi *műalkotványt* felfogni és kialakítani; az értelem és az érzélem, az ész és a szív minél teljesebb harmóniájához eljutni!¹³⁶)

Ezekkel befejezem (talán nagyon is hosszúra nyult) előadásomat; a melyben egy rendkívüli tudósi *egyéniséget* meg egy nagy jelentőségű tudományi *irányt* (vagy *iskolát*) együvévalóságukban és összefüggésük szerint feltüntetni és közelebbről méltatni tűztem volt ki feladatombul. Vajha sikerült volna e czélt csak megközelítőleg is elérnem, s valamivel ahhoz járulnom, hogy úgy az iskola, mint annak alapítója, a sok félreértéssel szemben kellő világításba helyezve és igazságos megítélésük szempontjai tisztába hozva legyenek. Feladatomban teljesítésében, az elhunythoz való viszonyból eredt kegyeletes érzelmek, de az a meggyőződés is vezetett, hogy a történelmi iskola a közgazdaságtudományt kétségtelenül sokkal magasabb polcra (mint a melyen előbb állott) emelte, és a tudományos szellemfejlődésnek általában is maradandó értékű szolgálatokat tett; s hogy az iskola alapítóját illetőleg igazat lehet adni Németország legkiválóbb szaktudósainak, mikor Roscher elhalálózása alkalmával azt jegyezték meg, hogy benne: Európa egyik legnagyobb tudósát, Németország egyik legünnepeltebb tanárát és szakíróját, a nemzetgazdaságtan újjáalakítóját gyászolja; hogy nincs és nem is volt név (Németországban), mely úgy a belföldön mint a külföldön ismertebb és népszerűbb lett volna a közgazdaságtanban, mint *a Roscheré*, és: „hogy örvendhetni azon, hogy egy *ily szellem úr* marad a tudományunkban!”

S most még egy szót végezetül. Abban a nagy és sajátos *zűrzavarában* az eszméknek, törekvéseknek és érdekharcoknak, a mely napjainknak (a századvégi évtizednek) uralkodó de *elcsufító signaturáját* is képezi: bizonyos pesszimisztikai elkeseredettséggel is találkozunk a tudományosság nem eléggé megfelelőeknek tartott vívmányai, csekélyszerű és nemkielégítő eredményei fölött; sőt mi több, majd általánosan, majd egyes tudományokra nézve még az a sujtó ítélet is hallható, hogy feladatára képtelennek bizonyult és *csődbe jutott!* — Hogy van-e e kemény ítéletnek jogosult-

sága, nem vizsgálom; a *közgazdaságtudományra* nézve egyenesen kétségbe vonni merem. Mindenesetre pedig bizonyos vagyok az iránt, hogy attól a szomorú sorstól, hogy csődbe jusson: ez a tudomány mindaddig megóva maradand, a míg a *Roscher* által megvetett alapokat, felfogást és irányt tiszteletben fogja tartani!

JEGYZETEK.

1) Megválasztva lett ugyanis Roscher: Akadémiánk 1861-ik évi december hóban tartott nagygyűlésén.

2) Poscher életrajzi viszonyaira nézve érdekes adatokat szolgáltat saját fia, Roscher Károly: atyjának „Geistliche Gedanken“ cz. (1895-ben megjelent) munkájához csatolt „előszavában“.

3) Tehát majdnem egészen *egykorúlag* hírneves szaktanári pályatársa (a később Bécsben működött és a „socialismus és communismus“ bölcészeti felfogása megalapítójaként érdemesült) *L. Stein* első ez irányban úttörő munkájának megjelenésével.

4) Thukydidest nevezte Roscher Smith Ádám mellett igazi tanítójának és mesterének. — Az angol történész, *E. Freemann* is Thukydidest legújabbban (*Study on History*. Magyarul 1895. pag. 183.) minden eredeti írók fejedelmének nevezi. Ld még *Jul. Wolf* (zürichi egyetemi tanár) Értekezését Roscherről az *Allg. Zeitung* 1894-ki foly. júl. 3. és 4-ki számában.

5) A szász titkos tanácsosi méltósággal 1872-ben ruháztattott fel.

6) Névszerint a szászországi, a müncheni, a milánói, bécsi, stockholmi, velencei, római stb. tudom. társulatok; míg másfelől a lipesei „Jablonovsky-Társulat, illetőleg alapítvány“ elnöke, a francia „Institut“-nak, a londoni nemzetközi statisztikai intézetnek, meg a kievi és kasáni orosz főiskoláknak, nemkülönb a bolognai, königsbergi, edimbourgi, tübingai egyetemeknek tiszt. tagja és tudora volt.

7) Úgy mint a maga idejében a hírneves heidelbergi tanár és világtörténész: *Schlosser*.

8) Melyet különben már a „Deutsche Vierteljahrsschrift“ 1848-ki folyamában közzétett volt.

9) „Eine wirkliche Gelehrten- und Büchergeschichte“ — mint a könyv egyik ismertetője mondja.

10) Ld. e munka felől (a bécsi s most heidelbergi tanár) *Jellineknek*: a *Neue Freie Presse* 1893. május 17-ki és *O. Lorenz* történettanárnak a *Magazin für Litteratur* 1894. június 23-ki számában közlött cikkét, valamint *Miaskovsky* és *Bücher* lipesei egyet. tanárok Roscher fölött tartott „Emlékbeszédeiket“.

11) Ld. az egész irányról általában *Roscher*: Systemjének I. köt. 21. egész 29 §§-ait, *Ua.* Thukydidesé Előszavát és 35. s k. meg 239—275. lpj. *Ua.* Grundriss zu Vorlesungen-je Előszavát, *Ua.* Lipesei tanszékfoglaló előadását a Deutsche Vierteljahrsschrift 1849-ki foly. 1. füz. és Geschichte der Nationaloekonomik cz. m. 822. s k. 1017. s k. és 1032. s k. lpj; — továbbá *K. Knies*: Die Politische Oekonomie vom geschichtlichen Standpunkt (1853., újabban kibővíve 1883-ban), főleg VI. pg. 34. s k. 341. s k. 385. s k. és 474. s k. lp.; — *A. Wagner*: Lehrbuch der Politischen Oekonomie, Grundlegung Erster Theil. Grundlagen (3-ik kiad. 1892.), főleg a 137—252. lp.; — *G. Schmoller*: Volkswirtschaftslehre stb. cikkét a Conrad-féle Handwörterbuch der Staatswissenschaften VI-ik köt. (1894) az 527—563. lapokon; — *P. Villari*: La Storia come Scienza cz. Ért. a Nuova Antologia 1891-ki folyamában; — *E. Bernheim*: Lehrbuch der historischen Methode (1894), főleg a 146. s k. és 205. s k. lp. s végre *Kautz*: Theorie und Geschichte der Nationaloekonomik című m. (1858—1860) I. köt. 376—424. lp. és II. köt. 685—694. lp.

12) Németországon kívül ezen iskola iránya, lényege és valódi értelme felől a legújabb időkig föltötte hiányos felfogás uralkodott; részben még mai napig is létezik.

13) Ld. a 11. jegyzetben említettekén kívül még: *Wolowsky*: Bevezetését Roschernek (általa 1856-ban francia nyelven közzétett) Systemje I. kötetéhez; *Pöhlmannak* Értek. a M. Allg. Zeitung 1895-ki folyama május 22-ki melléklapján; továbbá *Eisenhart*: Geschichte der Nat.-Oekonomik (1891) 182. s k. lp., valamint *Ottok. Lorenz*: Die Geschichtswissenschaft cz. (1886-ban megjelent szellemes) munkáját általában.

14) Roscher az ő methodusát még „*physiologiainak*, egyszer-másszor *realistikainak*“ is nevezte el. Ld. erről alább a 32. és 33. lp.

15) Ld. még *Roscher*: Thukydides stb. Előszó. *Ua.* Politik, a 2. és 3. §., továbbá *Gervinus*: Fr Ch. Schlosser. Ein Nekrolog (1861) 52. s k. lp. és *P. Villari*: La storia stb. 2. s k. és 46. s k. lp.

16) Ld. *Roscher*: System I. köt. 22. § és *Eisenhart*: Geschichte der Nationaloekonomik 188. lp.

17) *J. Rambaud* (a *Léon Say* által szerkesztett Nouv. Dictionnaire d'Economie Politique 1892-ben megjelent II. köt. 1192. lp.) azt mondja Wolowskynak Roscher Systemje fordításához esatolt „Préface“-járól a történelmi iskolát illetőleg, hogy „Cette préface fût une sorte de manifeste économique“; *Hasbach* a Roscher-féle eszmerendszert korunk szellemi fermentjének nevezi; *Leroy-Beaulieu* (1896-ban megjelent négy kötetes „Traité d'Economie Politique“-jének I. köt. 41. lp.) szerint pedig „l'école historique allemande est pronée et imitée dans le monde entier“; s a mi a hozzája csatlakozott, vagy legalább hason nyomokon járó nevesb szaktudó-

sokat illeti, legyen elég a *német*: Hanssen, K. Knies, Böhmert, Brentano, Schmoller, Bücher, Berghoff-Ising, Schönberg, Miaszkowsky, Inama-Sternegg, Scheel, Cohn és Hassbachra; a *francziák* közül: Leplay, Aug. Ott, Rivière, Leroy-Beaulieu, Cauwés és Wolowskyra; az *angolok* s *amerikaiak* közül: Cunnigham, Bagehot, Freemann, Ruskin, J. Kell-Ingram, Cliffe-Leslie, Rogers és Ashleyre meg Francise Walkerre; az *olaszok* közül: Cosumano, Cognetti-Martis, Schiatarella, Minghetti, Ricca-Salerno és Luzattira; az *oroszok* s *szerbek* közül: Babst, Korsack, Jovanovich, Lalon, Stetschepkin, Isajewre stb. utalnom. — Meg kell különben jegyeznünk, hogy tudományunk egyik (legújabb) történetírója, *J. K. Ingram* „History of Political Economy“ című (1888-ban, meg az „Encyclopedia Britannica“ 19-ik kötetében is közzétett s 1890-ben *Roschlau* által német nyelvre ford.) munkájában a „történelmi iskola“ feliratú szakaszban sok oly írot is sorol fel, a kiknek a Roscher-féle iskolával közelebbi összefüggésük nincsen.

18) Ezek közül legelsőként *K. Kniest* (ld. a 11. jegyzetet), azután (legújabbban) *Büchert* és *Schmollert*, meg *W. Hasbachot* kell említenünk.

19) Erre *J. Wolf*, *Schmoller*, *Brasch*, és *A. Wagner* is utalnak.

20) Ld. *Baudrillart*: Bodin et son temps (1853); *Barthélemy*: Études sur Jean Bodin (1876), és *Pollock*: Lectures on the history of political science (1882).

21) Ld. *Kuno Fischer*: Franz Baco von Verulam (1856) a 3. és 4. fejezetben és *b. Eötvös József*: A XIX. század uralkodó Eszméi stb. (1851—1854) I. köt. Bevezetés.

22) Ld. *Venedey*: Macchiavelli, Montesquieu und Rousseau (1850) és *Albert Sorel*: Montesquieu (1887) cz. szellemes könyve két utolsó fejezetét.

23) *A. Comte*: úgynevezett *positivistikus* bölcsészeti rendszere, annak (1830—1842-ben és újabban 1864-ben hat kötetben megjelent) „Cours de Philosophie positive“ cz. terjedelmes munkájában van kifejtve. Ismertetését, részben méltatását, de bírálatát is: *Stuart Mill*: A. Comte and the Positivisme (1865. új kiad. 1882.), továbbá *J. K. Ingram* (f. id. munkájában), meg beható és alapos módon *H. Gruber*: Auguste Comte, der Begründer des Positivismus és *Der Positivismus bis auf unsere Tage* című (1889—1891-ben megjelent) két művében, valamint *H. Waitig*: Auguste Comte und seine Bedeutung für die Socialwissenschaft (1894) cz. dolgozatában, nyújtják. (Némely helyes észrevétel a positivistikus philosophia felett *Brassai*: Az igazi posit. philosophia cz. akadémiai Értekezésében, 1896.)

24) Ld. különben *J. K. Ingram* id. munk. (német kiadás) 268. s k. lp. és *Waitig* id. könyve 142., 190 és 280. lp.

25) Comte *prioritását* Roscherrel szemben még a Comtet magasztaló Ingram vagy Waitig se vitatják.

26) A historiai iskola kicsinyléséből kiinduló osztrák tudós, *Menger Károly*, Roschernek kezdeményezési elsőbbségét kétségbe vonva, azt vitatja, hogy Roscher az irányadó eszmét a göttingai egyetemen működött történettanárok és publicisták, nevezetesen pedig *Gervinustól* vette stb. Ld. *Menger*: Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften und der Politischen Oekonomie insbesondere cz. m. (1883.) főleg 209. s k. lp.

27) Hogy hazai államböleselőnk *b. Eötvös* a 48/49-ki mozgalmas időkben concipiált s 1851-ben megindított kitűnő munkájának (A XIX század uralkodó Eszméiről) „Bevezetésében“, a Roscheréhez igen közelálló felfogásban, az *inductiv* módszernek a politikai tudományban való alkalmazását sürgeti: ismeretes dolog.

28) Körülbelül olyképpen, mint *Verul. Baco* találta a maga idejében a középkorias és scholastikus jellegű tudományt általában. (Ld. *b. Eötvös* id. m. I. k. Bev.)

29) Ez úgynevezett *abstract-deductiv* (illetőleg régi orthodox és classikai) iskolát éles bírálatnak veti alá legújabbban *W. Hasbach* (Kielii egyetemi tanár) terjedelmes Értekezésében: „Der Methodenstreit in der Politischen Oekonomie“ (a Schmoller-féle Jahrbuch 1895-ki foly. 1. és 3. füzetében); továbbá s részben *Lujo Brentano*: Die Classische Nationaloekonomie (1888) cz. könyvében; és *Schmoller* tanár Menger dolgozatait kritikailag boncoló czikkében Jahrbuchja Neue Folge VII. kötetében. — Míg *ellenkező* irányban (vagyis az abstract-deductiv iskola hívei részéről) jeles, részint védekező, részint támadó jellegű értekezéseket (szintén az utóbbi években) a már említett *Menger* tanáron kívül az osztrák *Philippovich* (Aufgabe und Methode der Politischen Oekonomie, 1886.), *Schuller* (Die Classische Nationaloekonomie und ihre Gegner, 1895.), továbbá *Gans-Ludassy* (Die Wirthschaftliche Enegie, System der oekonomistischen Methodologie, 1893.) és *Böhm-Bawerk* (a Conrad-féle Jahrbücherek 1890-ki folyamában a 75—95. lap.) tettek közzé. — Ugyancsak ez utóbbi körhöz közelálló szakférfiak (a már idézve volt *Ad. Wagneron* kívül): az angol *Keynes* (1891-ben kiadott nagybecsű könyvével: The Scope and the Method of Political Economy) és a német *Diezel* (1895-ben megindult „Theoretische Socialoekonomik“ című rendszeres művének I. kötetével).

30) Ld. *Zarncke*: Litterarisches Zentralblatt. 1878-ki évfoly. 1-ső számát.

31) Ld. *Sumner-Maine*: Popular Government cz. m. (1886) Előszavát.

32) Így *Dietzel* (id. munk. I. köt. 76. lp.) alig megfoghatóan azt mondja, hogy a gazdasági elmélet meg a gazdasági történet mindketten *theoretikus* tudományok; ép oly helytelenül, mint ha

azt mondanók, hogy a közgazdaságtan azért, mert történelemből abstrahál és történelmi alapon indukál: *hisztóriai* tudománynak tekintendő. (Az élesb megkülönböztetés történelem és elmélet között már *Baco*: De Augmentis Scientiarumja II. r. 1. sz. található, a hol az mondatik: „Historia proprie *individuum* est, quae circumscribuntur loco et tempore; *Philosophia* individua dimittit, notiones ab illis *abstractas* complectitur, atque in iis componendis et dividendis, *ex lege naturae* et rerum ipsarum *evidentia*, versatur.“ stb.)

³³⁾ Ld. még *Philippovich* (Grundriss der Pol. Oekonomie, 1893. pag. 28—29) és *Joh. Conrad*: Grundriss der Pol. Oekonomie (I. köt. 1896. 78. lp.)

³⁴⁾ Legfeljebb azt mondhatnók, hogy tudományunk bizonyos vonatkozásban állván a *történet-philosophiával*, ha ez az utóbbi az emberiség általános fejlődésének a törvényeit van hivatva kutatni és kideríteni: a közgazdaságtudomány, annyiban a mennyiben ez általános emberiségi fejlődés gazdasági oldalát munkálja ki és hozza kifejezésre: a történet-bölcsészettnek mintegy alkotó eleme és speciális ágává (tehát a gazdasági világtörténet *philosophiájává*) lesz; éppen úgy, a mint a hasonló szempontból nézett „*Politika*“ (bizonyos tekintetben) a világhisztória *államfejlődési* bölcsészettévé. (Ld. különben *Krause*: Philosophie der Geschichte, 1843; *Rocholl*: Philosophie der Geschichte, 1893. *A. Froude*: Science of History. Studies, 1867. *Lasaulx*: Versuch einer Philosophie der Geschichte 1857. *A. White*: The Study of general History, 1885. New-York; *Weisengrün*: Die Entw. Gesetze der Menschheit 1888; *Bernheim*: Hist. Methode, 97. s k. lp.; valamint *Hegel*, *Flint*, *Buckle* és *Lecky* ismeretes történet-bölcsészeti munkáit.)

³⁵⁾ Ld. *Knies*: Polit. Oekonomie 2t., 37, 255. s k., 356. s k., 381. s k. lp. *Kautz*: Theorie der Nat. Oek. I. kötet, utolsó szakaszokat; és *O. Lorenz*: Geschichtswissenschaft 1., 2. és 5. fejezetét.

³⁶⁾ A tud. *abstracciónnak* (mond egy jeles szakember): soha se szabad szem elől téveszteni, hogy az ő tétélei csak az általa gondolatilag (alapul) vett viszonyra nézve, tehát csak korlátolt mérvbeni érvényességgel bírhatnak; sőt még nagyobb hibába esnék, ha okoskodásainak eredményeiből föltétlen következtetéseket vonna le a gyakorlati politikára nézve. Ld. *J. Lehr*: Grundbegriffe der Volksw. Lehre, 1895 a 24—25. lp., továbbá *Cuningham*: Értekezését a Schmoller-féle Jahrbuch XIX. évf. 2. füzetében; és *Edgeworthét* az Economic Journal IV. évf. meg a Neokantiánus *Liebman*: Die Klimax der Theorieen, 1884., a 1—7. és 65—113. lp.

³⁷⁾ A mint ezt újabban megint *H. Pesch*: a Maria-Lachi füzetek 49. köt. 5. füzetében, azután *Dietzel*: Theoretische Social-oekonomik I. köt. 87. lp. és más írók állítják.

38) A mivel különben a *descriptiv* eljárásnak a tudományos elmélet teljessége tekintetéből és helyes megalkotására (előkészítése- és alapvetésére) való fontossága, sőt szükséges volta: korántse legyen kétségbe vonva. (Ld. még *Schmoller* cikkét a Conräd-féle Handwörterbuch VI. köt. 538. s k. lp. és *Hasbach* fentid. Értekezését a 780—790. lp.

39) Az itt jelzett *relativismus* elve megvan csirájában az ókori bölcselőknel és történetíróknál (Protagoras, Heraklit, Anaximander, Thukydides, Aristoteles és Polybiosnál); az újabb korban Baconnál, Montesquiennél, Ed. Burkénál; s századunkban: a történeti jogiskola, meg a Ranke által alapított históriai irányban, *A. Comte*: philosophiai rendszerében, végre a politikai bölcselők között Dahlmann, Benj. Constant, L. Broughamnál, Sismondinál s hazánkban némileg b. Eötvösnél. (Az ókorra nézve felette érdekes fejtegetések *Roscher*: Thukydidesében pag. 239—275. és *Th. Gomperz*: Griechische Denker, I. köt. 1893. 56—65. lp.) A mi a *positivista* bölcsészet alapítóját *A. Comteot* meg követőjét *Littrét* illeti, ezek sokszor emlegetik ugyan a relativitási elvet (pl. mikor azt mondják, hogy minden tudomány a relative van szorítva; vagy „tout est relatif, voilà le seul principe absolu“ stb.); de ez náluk más értelem- és jelentménynyel bír.

40) Valóban joggal kérdezhetni azoktól, a kik a tud. elméletet csak a mindenhai *jelennek* alapján tartják megalkothatónak stb.: „mért ne létezhessek *egy* (universális jellegű) *elmélet*, a mely minden fejleményt és minden alakulatot felölel és megmagyarázni törekszik; mért elégedjünk mi meg tanrendszerünk megalkotásánál: *egy mintegy idői átmetszetével a törtéetőnek* és lévőnek, névszerint a *jelennek*; nem *köszön-e* le hivatása és magas tudományi állásáról a közgazdaságtan s nem törpül-e el tereileg és időileg korlátolt viszonyok *leírásává*: ha theoriája ezen szűk és egyoldalúan kimért talajra állittatik?!“ (Ld. még *Schmoller*. Zur Literaturgeschichte stb. (1888) a 288. lpon. *Dietzel* id. m. I. k. 88. lp. és *Ottok. Lorenz*: Die Geschichtswissenschaft stb. a 70. s k. lp.; más irányban *Hegel*: Grundlinien der Philosophie 2. Ed. 18. l. és Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie 2. Ed. I. 59. lp.

41) Ugyanezt tették és teszi kitünő módon péld. *Knies*: a szabadkereskedés vagy védvám tekintetébeni vitakérdésre nézve; *Wagner* a bank- és hitelügyre, *Hansen*, *Miaskovszky* és *Buchenberger* az agrárpolitikai kérdésekre nézve; *Bücher* a közgazdaság keletkezéséről írott szellemes könyvében; *Hildebrand* a közgazdaságtani theoriák egymásra következőzése elemzésében, *Lexis*, *Nasse* és *Helfferrich* valutaügyi Értekezéseikben stb. Ugyanez a felfogás némileg kifejezésre jut még az angol *Price*-nél, *Cunninghamnál* és *Ingramnál*, a francia *Leplaynél* és *Cauvésnál*, a fentebb (17. jegyzet) említett *olasz* és más szakférfiaknál; sőt még egyik-

másik újabb, a történelmi irányt egyenesen méltató *bölcselőnél*, névszerint *Volkeltnél* (Einleitung in die Philosophie der Gegenwart, 1892. 174. s k. lp.) *Wundinál* (Logik, II. köt. 593. s k. lp.); valamint a *sociologia* legismertebb képviselőinél *A. Comte* meg *Herbert Spencernél*. (Ld. még alább az V. szakasznak végét.)

42) Részben annak vagy meg nem értése vagy félreértéséből ered! Ld. e tek. példaképpen: a neves statisztikus és nemzetgazda *Scheel* észrevételeit a Schönberg-féle „Handbuch der Polit. Oekonomie“ legújabb, 1896-ki kiad. I. köt. 83. lapján; vagy a *L. Say-féle*: nagy „Nouveau Dictionnaire d'Économie Politique“ főszerkesztőnek, *Chailley-Bertnek* feltűnő tájékoztatlanságot eláruló „Introduction“-ját (II. köt. 14—16. lp.); ugyanilykép *Maurice Block*, ismeretes francia statisztikus és közgazd. író: Progrés de la Science Économique cz. 1890-ben közzétett nagy munkája I. köt. 25. s k. és 253. s k. lpj. vagy a *szabadság philosophjának* nevezett svájci *Ch. Secretannak* (Sociale Schriften, 1896. pag. 206—233.) meg lehetőszen confusus fejtegetéseit.

43) Ld. még *M. Brasch*: W. Roscher, und die socialwissenschaftlichen Strömungen der Gegenwart (1895) cz. könyvét.

44) A mennyiben különben ez a felfogás és életnézlet sincs egészen hibában értelemmel és alappal bíró elemeknek: Roscher az iránt absolute ellentétes álláspontot nem foglal el.

45) Ld. e tek. újabban megint *Gans-Ludassy*: Die wirthschaftliche Energie cz. fen. id. (nagyobbszabású és sok becses fejtegetést tartalmazó) munk. I. köt. 158. s k. lp., *I. Lehr*: Grundbegriffe der V. W. cz. m. 22—23. lp., meg (bár csak mellékesen) a sokat emlegetett *Fr. Nitschének*: Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben cz. Értekezését az „Unzeitgemässe Betrachtungen“ cz. munk. 2-ik füzetében.

46) Azt mondja *Seneca* a „De brevitate vitae“ és „Consolatio ad Marcian“-jában: in tria tempora vita dividitur: quod *fuit*, quod *est*, quod *futurum* est. Ex his: quod agimus, breve est; quod acturi sumus, dubium; quod *egimus certum* est“.

47) Helyesen utal e részben még *Leroy-Beaulieu* arra, hogy a történelmi *mult* a tudományos kutatások által ez irányban is mind teljeseb mérvben derítették föl; továbbá, hogy itt nem annyira kicsinyes részletek, mint az általános (gazdasági) fejlemények és állapotok ismeretére és combinatiójára való támaszkodásról van szó; s hogy a lényeges tényezők és a mozgató rugók a mult időkben és társadalmakban is ugyanazok voltak, mint a jelenben. Ld. *Traité de l'Economie Politique*-je I. köt. 41—48. lpj.

48) A történelmi iskola egyéb állítólagos *hibáit* és *fogyatkozásait* illetőleg ld. *Menger*: Die Irrthümer des Historismus in der deutschen Nationaloekonomie (1884-ben közzétett) lényegileg polemikus célú munkáját; meg *E. Dühring*: Kritische Grund-

legung der V. W. L. 1866-ban és Geschichte der V. W. L. 1879-ben megjelent könyveit.

49) Az e szakaszban foglaltakra nézve ld. egyáltalában: *Knies*: Polit. Oekonomie f. id. helyeken; *Ad. Wagner*: Lehrbuch der Pol. Oekonomie. Grundlegung 3-ik kiad. I. Rész 225—252. lp. *Schmollernek*: Zur Literaturgeschichte des Staats und Socialwissenschaften a 147 s k. és 275. s k lp., meg „Volkswirtschaftslehre“ cikkét a Conrad-féle államszótár VI. kötete 531—559. lp. *I. Fr. Neumann*: Értekezését „Naturgesetze und Wirtschaftsgesetze“, a tübingai Zeitschrift für die Staatswissenschaft 1892. folyama 405—475. lp. *Keynes*: Scope and Methode of Pol. Economy cz. művét, különösen a 6. és 7. fejezetb., valamint *W. Hasbach*: kritikai irányú cikkeit „Zur Geschichte des Methodenstreites in der Polit. Oekonomie“, a Schmoller-féle Jahrbuch 1895-ik évfolyban.

50) Utalt erre már *Hildebrand*, a „Jahrbücher für. Nat. Oek. und Statistik 1863. évfoly. I. köt. 137. s k. l. (Egyébiránt a gazd. jelenségek sorozata és ismétlődése néha csak egyszerű *coincidentia*, nem pedig igazi *causalis nexus*.)

51) *Kállay B.* szerint: „A történet nem ismétlődik sohasé egészen; de bizonyos, hogy az ok és okozat közti kérelhetlen összefüggés a népek életében is mindig érvényesül“. (Akad. Érték. az Árpád-kori királyokról.) Míg másrészt *Hegellel* azt mondhatni: „Folyton ismétlődő jelenségek bár néha más körülmények közt és azért más lefolyással és más kimenetellel“.

52) Ld. még *Neumann* id. Ért. a 410. s k. 447. s k. és 462. lp. *Roscher*: System I-ső köt. 13. §. 7. jegyzet; *P. Villari*: La Storia come scienza 9. lp. *Wundt*: Philosophische Studien. III. 195. s k. lp. *Lehr*: Grundbegriffe 30—32. l. és *Ed. Freeman*: Study on History 3-ik fej.

53) Volt külföldi tagtársunk és heidelbergi egyetemi tanár.

54) Ld. még *I. Ingram*: Hist. of Polit. Economy (német kiad.) 280. lp. *Treudelenburg*: Naturrecht auf dem Grunde der Ethik. (1860) 19. §. *Schmidt*: Der Staat (1896) 16. lp. és magát *Roscher*: System I. köt. 13. §.

55) Először *Knies* által id. munk. 23. s k. meg 349. s k. lp.

56) Újabbban hazánkfiak: *Földes* tanár (A Nemzetgazdaságtan Módszere című, 1880-ban megjelent akad. Értekezésével), *Gans-Ludassy* (fent id. munkájával), azután *Kőrösi* (Statiztika és Logika 1891.) járultak az itt szóban lévő feladvány behatóbb tárgyalásához. Mellékesen érinti a kérdést *Concha* tanár is „Politika“ című I. köt. (1895) 14—29. lp.

57) Élükön *K. Mengerrel*, a már említett: „Untersuchungen“ és „Irrthümer des Historismus“ című munkájával. — Az iskolához tartozó kiválóbb szakférfiak: b. Wieser, E. Sax, R. Zucker-

kandl és Philippovich egyetemi tanárok; azután Rob. Meyer Schuler, Schröder, Feilbogen; Gans-Ludassy, némileg Neurath tanár, főleg pedig Böhm-Bawerk volt egyet. tanár és osztr. pénzügyminiszter.

58) Ld. Menger id. munkáit; *Böhm-Bawerk*: id. Érték. a Conrad-féle Jahrbuch 1890-ik évf. *E. A. Schröder*: Die Pol. Oekonomie (1896) 50. s. k. lp., azután *Schmoller*: Zur Literaturgeschichte 275—295. lp. valamint *Neumann* és *Hasbach* fent a 49-ik j. idézett Értekezéseiket, melyekre rövidség okából utalnom kell.

59) Mengerékkal párvonalosan, bár más irányban s részben Roscher és a hiszt. iskolát méltatóbban, tárgyalják újban e kérdéseket: *Ad. Wagner* t. i. rendszeres munkájában, meg *H. Dietzel*: a Conrad és a Schmoller-féle Évkönyvekben közzétett „Értekezései“ meg *Theoretische Socialoekonomik* című munk. I-ső köt. 61—118. lap.

60) Így nevezetesen némely alapfogalmak (mint a jav, az érték, a tőke fogalmának) élesb meghatározása, a jövedelem-eloszlás elméletének kibővítése, a tudomány tagozatának elemzése, meg némely irodalomtörténeti szakasz megvilágosítása. (Bár meg kell jegyezni, hogy az iskola maga az ő e részbeli vívmányait túlbecsüli s oly nagy jelentőséget tulajdonít azoknak, a melylyel nem bírnak; a mire a szakbeli tudományos kritika legujabban rá is mutatott.)

61) Ily értelemben és czélzattal lett használva *általam* is (Theorie und Gesch. cz. munkámban s pedig tudomra először) ez elnevezés: *ethisch-historische Richtung*. — Ugyanilykép (vagyis képletileg) nevezte *Gervinus* (1836-ban közzétett Érték. Dahlmann fölött) a politikai tudományt: *az állam physiologiájának*; avagy *Lord Brougham* (Political Philosophy, 1843., I. köt. 14. 1) a kormányzást: *az államszervezet comparativ anatómiájának*; sőt Menger egyik tanítványa (Schröder: Pol. Oek. 68. lp.) a tud. methodusát: *anatomiai-physiologiainak* stb. Ld. még *Lehr*: Pol. Oek. 31. s. k. lp. és Roscher Systemje I. k. 22. §.

62) Ld. *Roscher*: Systemje I. köt. 22. §. a jegyzetekkel; *Schmoller*-cikkét a t. id. Államszótárban s különösen *W. Hasbach*: Érték. a Schmoller-féle Jahrbuch idézett folyama 766., 782., 806. s. k. lp. *Magam* is utaltam erre Theorie der Nat. Oek. cz. m. 376—424. és újabban Nemzetgazdaságtan cz. m. (1890-ki 5-ik kiad.) I. köt. 16. §-ban.

63) Számos esetben (gondoljunk péld. a pénzforgás, a valuta-ügy, a vasúti rendszerek, az amortisabilis és nem-amortisabilis járadék, a bankpolitika stb. kérdésére) más módon és úton megállható következtetési eredményre jutni nem is lehet

64) Melyet újabban némely szaktudós *isoláló-individualistikus* eljárási módszernek nevezi A mivel összefüggésben arra kell utalnunk, hogy ép ez az eljárás főoka az abstract-deductiv iskola hibás következtetéseinek ; s hogy (ha már ezen az alapon tartják a Roscher-ellenes irányú szakférfiak a methodusukat alkalmazandónak) sokkal helyesebben járnának el, ha a már *Stuart Mill*, meg *Cairnes* stb.-ek által felállított azt az elvet követnék, hogy nem az egyén-önérdeki psychikai rugóból egymagából, hanem a psych. rugók egész sorának hatása alatt lévő „gazdálkodó ember“ fogalmából indulnának ki. Ld. e tekintetben még *Dietzel: Soc. Oekonomik* I. köt. 78. s k. lp.

65) Helyesen emelve ki az osztrák iskola egyik kiváló tagja *Böhm-Bawerk* (Conrad: Jahrbücher, Bd. 50, pg. 306.s k.) és *I. Ingram* (History of Pol. Econ. német kiad. 290. lp.) által.

66) Élénk bizonyság erre nézve a *Ricardo*i felfogást (túlfeszített értelmezésben követő német socialdemokrata *I. Lassalle*-nak meg a *Hegeli* philosophia dialektikáját a közgazdaságtanra igen helytelen módon alkalmazó *K. Marx*-nak úgy praktikus mint irodalmi működésük. Némi eszmerokonság folytán hazánkfia *Hertzka* mint a „Freiland“ című érdekes könyv szerzője is említhető itt talán. (A szellemes francia tanár *Deschanel*, legújabbban egyik figy. méltó parlamenti „beszédében“ a hegelismus és a deductiv közg. iskolának tulajdonította a socialistikus agitatio és a *Marxismus* keletkezését.)

67) *L. Mangoldt: V. W. Lehre* (1861). *N. Dietzel: Social. Oek.* I. 92. s k. lp. — Szellemesen fejezte ki ezt *Göthe*, mondván: „Analysis és Synthesis, inductio és deductio, együttesen, úgy mint ki- és behellés, teszik ki a tudomány életét“. Hogy már *Aristoteles* is így tekintette a feladatot s a methodus e két irányát összetartózkodónak jelentette ki, tudjuk. Ld. erről *Oncken: Die Staatslehre des Aristoteles*. I. köt. (1870) 29. lp.

68) A melyek fogalom-határozatát legújabbban *Wagner* és *Neumann* (f. id. h.) ekként adják „Die V.-W. Gesetze sind der Ausdruck für eine infolge der Macht wirthschaftlicher Zusammenhänge aus gewissen Motiven sich ergebende regelmässige Wiederkehr wirthschaftlicher Erscheinungen (Tendenzen oder Vorgängen)“. Ld. még *Schober-Schulze: Volkswirth. Lehre* (1895) 61–64. lapj. igen helyes formulációjával a gazd. törvények jellegének, alapjának és értelmének.

69) Hasonlóan *Cairnes: The logical Method. of Pol. Econ.* (1865) 78. s k. és *Leading Principles* (1883) 269. lp.; továbbá *Gide Principes d'Écon. Polit.* (1889) 17. lp. *Neumann* id. Értek. 437. s k. lp. — Míg *Cournot: Princ. mathematiques de la theorie de richesses* (1838), *Cherbuliez: Précis de la Science Économique* (1862). *Molinari: (Lois naturelles de l'Écon. Pol.* 1888.) *Courcelle-*

Seneuil: Économ. Politique (1859), s *Keynes* (id. mk.) meg *Menger* (id. mk.): a másik felfogást képviselik.

⁷⁰⁾ S ezek között olyanok is, a kik nem tartoznak egyenesen az osztrák iskolához. Ld. még az előbbi „jegyzetet“.

⁷¹⁾ Egy ízben *Menger* (helyesen) utal ugyan arra, „hogy tudományunkban a természettani methodust nem lehet alkalmazni, s hogy a kg. törvényei nem *természettörvények* (Naturgesetze), a szó valódi értelmében, hanem csak *empirikus* vagy az *erkölcsi világ exact* törvényei“: azonban (arról nem is szólva, hogy az ethikai világot illetőleg *exakt* törvényekről beszélni alig lehet) mindjárt rákövetkezőleg, eltérve a jelzett eszmétől, azt mondja, hogy a k. g. tudományban is a theoretikus kutatás *exact* irányát kell követni; s egész okoskodása a körül forog, hogy (bizonyos föltevések és fictiók mellett) a természettörvényekhez egészen hasonló exacticitású törvények kiderítéséhez juthatni stb. (Ld. erre nézve *Hasbach* id. Értek. 759. s k. lp. kívül különösen *Neumann* tüzetes bírálatát id. Értek. 438—442. lp. meg a 447. s k. lp.) Ugyanezen elbírálás alá esnek azután *Keynesnek*, s a még tudományunkban való *kísérletezést* is lehetőnek tartó *Lexis* tanárnak (s a többi *ekként* gondolkozó íróknak) fejtegetései.

⁷²⁾ Ld. még *Waintig*: A. Comte 354. s k. lp.

⁷³⁾ Élelmű hazánkfia dr. *Hertzka*, bár maga is a régi abstract-deductív iskolához számítható s ennek szellemében írta: „Währung und Handel“ című (1876. közzé tett) munkáját s egy-némely újabb szintén becses könyvét: azt mondja, hogy a történelmi iskola helyesen hirdeti az orthodox régi iskola tanrendszerének absolut elégtelenségét; s hogy teljesen igaza van, midőn arra utal, hogy annak abstractiói a tényekkel nem egyeznek meg; s azért ebben ez irányban az új iskola tanai haladást képeznek“. (Ld. „Zeitschrift für Staat- und Volkswirthschaft“ című folyóiratában *Schmoller* „Zur Literaturgeschichte“ című műve meg *Berg-hoff-Ising* könyve felett írott bírálatát. Csakhogy aztán H. is ugyanabba a hibába esik, a melyre fent a 64-ik jegyzetben utaltunk.)

⁷⁴⁾ Egyesek e szaktudósok közül tesznek ugyan a relativismusnak némi engedményt; így péld. *Bagenot* (Economic Studies, 1880. 5. lp.) azt mondván: „the world, which our political economists treat of, is a very limited; they imagine, that what they read, is applicable to all states of Society“ stb.; továbbá *Keynes* id. munk. 214—225. lp. vagy *Zuckerlandl*: Theorie des Preise, (1889). cz. munk. a Bevezetésben; *Sidgwick*: Princ. of Polit. Econom. 1883. p. 9. 485. s k., sőt mi több maga *Menger* is oda nyilatkozik hogy az (általa úgynevezett) empirikai vagy reális törvényeket illetőleg el kell ismerni, hogy ezek az *idők folyásába* helyezvők s hogy oly törvények, a melyek a fejlődés bizonyos stádiumára

nézve meg lettek állapítva, a fejlődés minden phásisára nézve korántsem tekinthetők megállóknak“ (ld id munk. 25., 39., 107. lp.) Roscher egyik legújabb ellenese *Dietzel* tanár (különben sok beces részletet tartalmazó könyvében: *Theoretische Sozialökonomik*, 86. s k. és 114. s k. lp.) abba a (különben nála nem egyedül álló) ellenmondásba esik, hogy elismeri a *relativitási elvet*, s mégis helyteleníti a hiszt. iskolát ez elvnek hangsúlyozása miatt.

75) Ld. még *I. Igram*: Present position and prospect of Pol. Econ. általában.

76) Ld. még *Schmoller*: jeles munk. Grundfragen des Rechts- und der Volkswirtschaft (1875). *Ugyanannak* cikkét Volksw. Lehre a Conrad-féle Államszótárban VI. köt. 536—539. lp. *Liebmann*: Analysis der Wirklichkeit (1880) 635—680. lp. és *Ott Lorenz*: Geschichtswissenschaft 74. s k. lp.

77) S ezt továbbra is fentartandónak tekinti. (Ld. még *Hasbach* id. Érték. 770 s k. l. és *Neumann* id. Érték. 452. lp.) E fel fogáson mitsem képesek változtatni *Mengernek* (id. Untersuchungen cz. m., meg a Conrad-féle Jahrbücherek 53. kötetében a „gazd. tudományok osztályozására“ nézve közlött tanulmányában nyújtott, különben figyelemreméltó) fejtegetései.

78) Az a kérdés: Vajjon és mily értelemben tekintendő tudományunk *theoriának* (science) meg *művészetnek* (Art, Kunstlehre): az *itt*, meg alább (a VII. szakaszban) foglaltakban véteik általunk tekintetbe.

79) Azt nem is említve, hogy miért is engedtéssék át a tudományunk lényegéhez és tulajdonképi feladatkörébe szorosan tartozó annyi fontos és jelentékeny tan: *idegen* tudományszakoknak (politikának, közigazgatástannak, vagy épp sociológiának), a melyek ezen kérdéseket vagy egészen *más szempontból* hivatvák tárgyalni, vagy tárgyalásukra *illetékteleneknek* tekintendők!? Mely részben már *Rau* is (bár nem a Roscher-féle új felfogás szerint) helyes úton járt, a midőn 1826 óta közzétett nagy kézikönyvét: Volksw. Lehre és Volksw. Pflege szerint osztotta fel, illetve tartotta tagozandónak; — s a mely irányban a hatvanas évek óta a francia Courcelle-Seneuil és Cherbuliez, és az újabb angolok közül is egynéhány szakember haladnak.

80) *Összefoglalva* az e szakaszban mondottakat, *eredményként* a következőkre utalhatni: a) Roschernek és iskolájának ellenesei úgy általában, mint az ú. n. osztrák iskola különösen: kétségtelenül sok fontos kérdést pendítettek meg, állítottak diskusszióra és helyeztek új világitásba; tehát több tekintetben járultak tudományunk előbbreviteléhez. Ennek tulajdonítható az a messzebbre is kiterjedő elismerés, a melylyel e tudói kör találkozott; úgy, hogy nagyon is keménynek jelezhető legújában Roscher egy-némely követője részéről tett kijelentés, hogy Roscher bírálóinak

tanai semmi belső értékkel sem bírnak, eredetiség tekintetében jelentéktelenek, egymással össze nem hangzók, részben következetlenek, s inkább csak fogalom-zavart okozók. — *b)* Másrészt azonban kétségtelen, hogy a Roscher ellen irányzott támadások és kritikai kifogások nagy része a kellő tudományos alapot nélkülözi; előzőleg, önkényszerűen képzett egyoldalú felfogás álláspontjából indul ki; s azért a tudomány czéلبavett igazi mélyebbitését és maradandó gazdagítását nem képezi; s legfeljebb a régi orthodox s absztrakt doctrinák modernisált (tetszetős köntösbe öltöztetett) alakbani felélesztésének nevezhető. — *c)* A közgazdaságtudomány, a mint kimutatni törekedtünk, lényegére nézve se nem aprioristikus föltevésekre alapítható deductiv, se nem történeti, se nem természeti tudomány, hanem egy, a hisztória és concret tapasztalat és világszemléletre épített *inductiv morál-politikai* (illetőleg theoretikus) tanszak, a melyben az egyéni érdek és a magánhaszon meg jóllethe való törekvés mellett (gyakran előtt és felett) a közérdek és a közjó tekintetei is számba vétetnek, illetve a gazdálkodó alanyok a régi iskola egyoldalú tanaitól eltérőleg, *közületies* állapotban léteznek és nem mint csak önérdektől, hanem mint egyéb pszichikai rugók által is vezérlett gazdálkodó személyek szemléletnek, s ezzel a társadalmi gazdaság egy fensőbb jellegű ethikai és organikai egészébe belefoglalva tűnnek fel. — *d)* A közgazdaságtani elmélet rendszere nem construálható *a priori*, s nem deducálható abstractió által *egy korszaknak meg egy népnek* a gazdasága- és ennek jelenségei- és viszonyaiból; és így örökösen félszeg maradand az a (régii orthodox iskolai) felfogás, mintha *egy bizonyos ország vagy nép közgazdasági állapotairól* abstrahált közgazdasági törvények, elvek és intézmények, mint az *általános* emberi gazdaság *tipikus* alkatainak kifejezései stb. absolut érvényűeknek és minden más országra vagy társadalomra nézve alkalmazhatók- vagy mintául szolgálhatóknak tartathatnának. — *e)* A közgazdaságtudományi kutatásnak az igazság kiderítésére más, sokkal hatékonyabb eszközei vannak mint a pusztá föltevésekkel operáló deductió; a mily kétségtelen, hogy *a történelem* igen gyakran a legmélyebb bepillantást teszi lehetővé a gazdasági dolgok és tünemények causális összefüggésébe, s hogy oly viszonylatokat derít fel, a melyeket semmiféle deductiv theoria se képes megmagyarázni. — *f)* *Dietzelnek* éleselméjű, de ellenmondásokkal teljes és a hisztóriai irányt egyoldalú subjectiv szempontból bíráló fejtegetései lényeges helyreigazításra szorulnak; *Ad. Wagnernek* állítása, hogy „a methodus körüli küzdelemben az igazság az exactok és az extrém-hisztorikusok közt a középben létezik“ — csak megszorítással fogadható el; elismerést érdemel ellenben az osztrák szaktudós, *Neurath*, a ki maga is a Roscher-ellenes irányhoz hajlván, elég elfogulatlan kijelenteni: „Die Wiener Schule biegt den

zu sehr nach der einen Seite gebogenen Stab wieder zu *viel nach der anderen Seite*, sie reagirt gegen *die ganze* Richtung der historisch-ethischen Schule“ stb. A mikhez részéről még azt kell csatolnom, hogy nem épp ízléses dolog (tudományi tekintetben), ha valamely iskola híve vagy vezetője (a mint az az osztrák iskolánál tapasztalható) *más* felfogással vagy iskolával szemben keserűnyes kicsinyeskedéssel, vagy épp a csalatkozhatatlanság praetensiójával lép fel; s másfelől, hogy egészen indokolatlanok nem nevezhetni egynémely németországi szaktudósnak (az osztrák iskola fölötti) azt az ítéletét, hogy *az* a tudományunk (s általában a morál-politikai tudományok) sikeres és messzebbható műveléséhez szükséges universál-historiai szakképzettséggel és látással nem rendelkezik“ stb. (Mellesleg szólva, ennek az igen is fontos kelléknek hiánya sok más ország nemzetgazdasági szakembereinél is észlelhető!) — *g*) Végül azokat a helyenként nyers és epés módon Roscher ellen emelt kifogásokat illetőleg, a melyek *E. Dühring* (főleg *Grundlegung der Volkswirtschafts-Lehre* és *Geschichte der Nationalökonomie* című) munkáiban itt-ott található, s nem is tárgyi, hanem inkább formai természetűek: ezekre komolyan válaszolni fölösleges.

81) Ld. erre nézve *Lasaulx*: *Philos. der Geschichte* 7. s k. I. *L. Ranke*: *Weltgeschichte* IX. Th. 2. Abth. „Über die Epochen der Geschichte.“ Előszó és 1—238. lp. *O. Lorenz*: *Geschichtswissenschaft*, főleg a 217—311. lp. *Funck-Brentano*: *La Civilisation et ses Lois* (1876). *B. Eötvös*: *Uralk. Eszmék*. I. köt. 11. fejt. *Knies*: *Pol. Oekon.* 367. s k. I. *A. Comte*: *Philosophie Positive*. IV. köt. 364. s k., 380. s k., 623. s k., 653. s k. I., meg *Laurent*: *Études sur l'histoire de l'Humanité*. 18-ik kötet (1870) általában.

82) *Seneca* lakonikus definitiója szerint: „*Quidquid coepit desinit*“ (*Consolatio ad Polybium*); és *gr. Andrásy Gyula* ismeretes mondása szerint: „A világon idővel minden agyonéli magát“ (főrendiházi beszédében 1889. ápril 5-én).

83) Legújabbán *Asbóth J.* akad. székfoglalójában (1895-ben) Korunk Eszméiről. Ld. még *Götte*: *Vorschule der Politik* (1840), több helyütt; *Roscher*: *System* I. köt. utolsó §-át a „jegyzetek“-kel; *Seneca*: *Consolatio ad Marciam*-jának végéni fejtegetését, *Hellwald*: *Culturgeschichte*-je (1875, pag. 797. s köv.) sötét világnézletű prognosistát; az olasz *Leopardi* tragikus jellegű költeményeit; meg *Schopenhauer* philosophiai rendszerét. Hazánkfiának, *M. Nordaunak*: *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit* (1883. 15. kiadás 1893.) cz., valamint a vele sokban hasonló nézeteket képviselő *E. Dühringnek*, vagy *Fr. Nietschének* (itt-ott beszámíthatatlan kedélyállapotban írottaknak látszó, de sok szellemes fejtegetést tartalmazó) *Értekezései*, meg a hasonló eszme-

körben mozgó francia forradalmár, *El. Reclusnek* könyvei: figyelmen kívül hagyhatók.

84) *Egy* értelemben e részben is a világ annyi nagy gondolkodójával: Aristotelessel és Tacitussal, Senecával és Sz. Ágostonnal, Macchiavellivel és Gibbonnal, Dantével és Göthével, Spinozával és Hegellel, Schlosserrel és Humboldttal, Ricardóval és Malthussal.

85) Hogy századunk legnagyobb történettudósa *L. Ranke* is a sötétebb világnélethez hajlik, s az emberiségnek nem általános, s még kevésbé *erkölcsi* (hanem csak materiell-technikai) tekintetben való *haladását* ismeri el: ld. *Weltgeschichtéje* f. id. köt. 3. s k. és 237. s k. lp.; míg *A. Comte* (Philosoph. Positive IV. köt.) az emberiség majdnem végtelenig való tökéletesedését veszi fel, de a valamikor bekövetkezendő hanyatlást és elenyészést ő se tartja kikerülhetőnek.

86) Ugyanez észlelhető *b. Eötvösnél*. Ld. *Uralkodó Eszmék* I. köt. 400. s k. és 521. s k. l.

87) Hogy a közgazdaságtudósok közül a *Ricardo-Malthus-féle* angol iskola hívei inkább a pessimistikus, ellenben a *Carey-Bastiat-féle* irányú követői az optimistikus felfogáshoz hajlanak: ld. *Kautz*: *Geschichte der Nationaloekonomik* 492. s k. l.

87^a) Ld. *Roscher*: *System*. I. köt. 263–265. §§-kat; *U. a.* *Ansichten der Volkswirtschaft* I. köt. 14. s k. lp. és *Janet*: *Les problèmes du 19-me siècle* (1872) 5-ik könyv.

88) Utalhatni itt (per analogiam) *Ed. Burke* következő nyilatkozatára: „our political system is placed in a just correspondence and symmetry whit the Ordre of the world, and with the mode of existence decreed to a *permanent body* composed of *transitory parts*; wherein, by the disposition of a stupendous wisdom *the Whole, at one time, is never old or middle-aged, or young*; but in a condition of *unchangeable constancy*, moves on through the varied tenor of perpetual decay, fall, renovation and progression“ (*Reflections on the french revolution* 1872. k. 35. lp.). Ld. még *Roschernek* kijelentését *Politik* cz. m. 576. lp., azután *Gervinusét* a *Schlosser-féle Necrolog* 46. lp. és *Nordau*nak szellemes észrevételét „Die Weltgeschichte ist der Werdegang der Menschheit zu immer höheren Geschicken, der sich aber nur in Tod und Geburt von Völkern vollziehen kann“. (*Fr. Ch. Krause*, az emberiség világtört. fejlődését *spirális* formában menőnek, *A. Comte*: *oscillatorius* mozgásban haladónak mondja.)

89) Ugyancsak *Nordau* szerint „a népek nőnek az ő feladataikkal, de kell, hogy valami *ideáljuk* s küldetésük felőli *öntudatuk* legyen; s hogy amaz ideálnak *fantató ereje* legyen“.

90) Ld. *Roscher*: *Politik* 9. s k., 567. s k. és 652. s k. lp. *U. a.* *Systemje* I. köt. 14., 15., 24. és 25. §§. *Bücher* Emlékbeszéde

Roscherről a Preussische Jahrbücher 77. köt. 113. s k. 1. B. *Éötvös*: Uralk. Esmék I. k. 11. fej. és *Alex. Tocqueville*: De la Démocratie en Amérique III. köt. (1868) általában.

⁹¹) Ld. *Anonym*: Progress of Nations (1861) 33. s k. lp., a hol ez az *acme*-nevezetű állapot ecseteltek. Hasonlóan *Bagehot*: Physics and Politics cz. művében.

⁹²) *Csengery*: szellemes megjegyzése szerint: „ha idejekorán nem engedtetik tér a reformnak, s minden ajtó csukva van, kapustól rontanak be a szenvedélyek“ (Magyar Státusférfiak és Szónokok 1850. a 192. lp.).

⁹³) A német államtudós *Zöpfl* (Allgemeine Staatsrecht 1846. és 1863.) azt mondja, hogy *ezer évnél* hosszabb tartammal országok nem szoktak bírní; míg *Roscher* szerint: minden állam élete a vénülés sorsának van alávetve, és annak, hogy elenyéssze más állam által helyettesítetik; a nemzetek legfőbb feladata odahatni, hogy ez az eshetőség minél későbbre tolassék ki. (Politik. 16., 652., 587. lp.) Ld. még *Raumer* (nagybecsű) Historisch-politische Briefe (1860) 65. s k. lp. *O. Lorenz*: Geschichtswissenschaft 217. s k. lp. és *Livius*: tört. munk. a Gallusokról való szakaszát; és ismét *Roscher*: Systemje I. köt. 14. §-át.

⁹⁴) Ugyanilykép nyilatkozik *P. Villari*: La storia come scienza 92—93. lp. A *despotia* tek. pedig *Tocqueville* Démocratie en Amérique, III. köt. 3—4. szakaszban, s b. *Éötvös* is: Uralkodó Esmék I. köt. 11. fej.

⁹⁵) Ld. erre nézve *Roscher*: System I. köt. 23—26. §§. *Knies*: Pol. Oekon. 39 s k. 349. s k. és 485. lp *Dietzel*: Social-Oekonomik I. köt. 108—118. lp. *J. Ingram*: Position and prospects of Pol. Econ. általában. és *Ad. Wagner*: Grundlegung I. 165. s k. lp., részben *Concha* tanár: Politika cz. m. I. köt. Előszavát.

⁹⁶) E részben találkozik Roscher az *orthodox* classikus iskola követőivel, és (bár más értelmezés- és következtetéssel) *osztrák* elleneseivel is; mely utóbbiak egyike, *Philippovich* (Aufgabe und Methode der Pol. Oek. 46. lp.) azt mondja: „Die Theorie gibt keine Maximen des Handelns; sie konstatiert nur Regelmäßigkeiten und Zusammenhänge“. Ugyanilykép a francia *Dunoyer* a Liberté du travail (1845) neves szerzője mondván „l'Écon. Politique ne propose rien, elle expose“; meg *Keynes*, a ki (id. m. 12. lp.) azt mondja: „the function of Pol. Economy is to investigate facts, and discover truths about them, not to prescribe rules of life“.

⁹⁷) E nézetemnek már *hallgatói* koromban s később Theorie der Nat. Oek. cz. m. (I. köt. 313. s k. lp.) tüzetesebben adtam kifejezést; a mire nézve azután Roscher: Systemjének későbbi kiadásaiiban a maga felfogását és formulázását részint megszorítva, részint magyarázva reflectált is. (Ld. Roscher: System, I. köt. 29. §. 4-ik jegyz.).

98) Ld. még *Raumer*: *Histor. Polit. Briefe*, 4 s k. I. és „*Spreu*“ című érdekes könyve 395. pontját.

99) Némileg más alakot ölt ez egész vita-kérdés akkor, ha (bár, mint már fentebb mondtuk volt, helytelenül) a közgazdaságtudomány *különös* vagy *gyakorlati* része az államtudományok valamely más ágába, például az *igazgatástanba* helyzetetik át, a mint azt *L. Stein*, *Menger* és mások teszik. A politikai és gazdasági, szóval társadalmi tudományok *tagozatát* illetőleg ld. *Kautz*: *Theorie der Nat. Oek. stb.* I. 350 s 351. lp., azután *Schröder*: *Pol. Oekon.* 12–13. lp. felállított schémát, és *Menger* beható Értekezését a *Conrad-féle Jahrbücher* 1889. évfolyamában. Az angol *Cornwall-Lewis*: *On the Method of reasoning in Politics* (1852) cz. munkájában pozitív politikát, spekulatív politikát és praktikus politikát különböztet meg; míg *Keynes* vonatkozással közvetlenül a tudományunkra: *positiv elméleti közgazdaságtant, normatív s regulatív közgazdaságtant, meg gyakorlati közgazdaságtant* különböztet meg, és míg az utóbbit az angolok módjára *artnak* (művészetnek) tekintí, a két előbbi szakot *science*-nek (szorosb értelemben tudománynak) veszi. Igen helyes utalás az általunk jelzett felfogás támogatására *Neumannnak*: *Naturgesetz und Wirthschaftsgesetz* cz. *Értek.* 452. lpján.

100) „Economic conditions are constantly changing, and each generation looks its own problems in its own way“ jegyzi meg e tekintetben találóan *Marschall*: *Principles of Pol. Economy* (3. kiad. 1895.) Előszó.

101) Nem helytelenség tehát azt vitatni, hogy tudományunk közgazd. alakzatok s intézmények taglalásánál legyen figyelemmel arra is, hogy vajjon helyesek és célirányosak-e, s mily viszonyban állanak azok a közjóhoz és a természetes igazsághoz! Ld. még *Hasbach* id. *Értek.* 486–487. lp. utalással *I. B. Say* és *Cairnes* e részbeni nézetére; továbbá *Böhm-Bawerk*: *Kapital und Kapitalzins* I. köt. 2. lp. meg *Ad. Wagner*: *Grundlegung* I. köt. 165. s k. lp. valamint *Dietzel*: *Socialoekonomik* I. köt. 114. s k. lp.

102) Ezek szerint a közgazdaságtudomány feladata az is: képessé tenni (illetve elveket szolgáltatni) arra, hogy intézmények, rendszabályok, tervezetek fölött *ítéletet* alkothassunk és mondhassunk, a mivel aztán a művelői pusztá fogalmakkal és szörzálhasogató különböztetések körüli *czivódások* helyett megszokják *nagy praktikus problémákkal foglalkozni* és tudományunkat az *élettel* közelebbi (s mindkettőre nézve gyümölcsöző) viszonylatba hozni. — *Cunningham*: *Politics and Economics*, stb. (1881) cz. m. 12. lp. egyenesen oda nyilatkozik, hogy tudományunk a praktikus élet vezetésére van hivatva. stb. *Aristoteles* e részbeli nézete felől ld. *Oncken*: *Die Staatslehre des Aristoteles* I. köt. 164. és II. köt. 219. lp.

103) Illetőleg épp olyankor, a mikor a tudomány kalauzolására különösen szükség van: cserben hagyva (Az itt kifejtetteknel fogva nem oszthatjuk egyebek közt *Concha*: Politikája Előszavában vallott nézeteket sem egészen).

104) Ld. még *Knies*: Pol. Oek. 349. s k. lp. *Buchenberger*: Agrarwesen und Agrarpolitik I. köt. (1892.) Előszó és a 2. és 61. s k. lp. *Ad. Wagner* és *Dietzel* a 101. jegyzetben, sőt *Wundt*: Logikája II. köt. 591. lp. is.

105) Legújabbban kiemelve *J. Lehr* által (Grundbegr. der V. W. Lehre, a 18–35. lp.), különös utalással a *technika* terén és segélyével előidézett nagy gazdasági és forgalmi átalakulásra.

106) Azt mondja egy angol publiczista „csak félénk jellemek csüngenek a jelenen tekintetükkel, a mi aztán elhomályosítja a látásukat a jövőbe és a fensőbb célok fölismerésére nézve“.

107) Ld. erre nézve b. *Leonhardi* Vorrede-jét az általa kiadott Krause-féle Philosophie der Geschichte-hez, utalással az általa úgynev. reál vagy concret ideálokra. *Hegelnek* ide vonatkozó éles észrevételére utaltam Kerkapolyi volt t. felett tartott „Emlékszem“ 3. szakasza végén. *Roscher* szerint: „a mindenha legmagasb közgazdasági fejlettségi polczon levő ország lesz a kevésbbé fejlettekre nézve mintegy concret eszmény tekintve“.

108) *Cicero* szerint: „Magni ingenii est, praecipere futura“ stb. (De Officiis I. 23.) — Utalhatni itt b. *Eötvösnek* e tételére: „a ki szemeit a távol *multnak* vizsgálásában megedzvé, távolabb fog látni a jövőbe is“ (Uralk. Eszmék I. köt. 2. lp.); továbbá *H. Spencerre*, a ki szerint „a jövőre való következtetés a *multból* levont tanulságokra kell hogy legyen alapítva“ (Sociológiája III. köt. 577. §-ban) — A német publiczista *Hagen* szerint: „a politikai tudománynak legjobb kézikönyve a történelem“, a *Rotteck-Welcker-féle Staatslexikonban*. — Ide vehetők még *Bernheim*: Historische Methode 75. s k. lp. *Prantl*: Verstehen und Beurtheilen cz. 1877-ben tartott akad. Érték. 3. s k., 29. s k. lp., valamint *Dovenek*, tanáráról Rankeról (a M. Allgem. Zeitung 1895-iki foly. nov. 8-iki melléklapján) közzétett czikke.

109) Ld. erre nézve *Kautz*: Geschichte der Nationalökonomik, főleg a Roscherről szóló szakaszt a 688–694. lapokon.

110) Ld. még *Miaskovszky*: Emlékszedét Roscher fölött a „Deutsche Rundschau“ 21. foly. 11. füz.

111) Ld. *Roscher*: Finanzwissenschaft 1 - 16. lp és *Ugyanannak* Érték. a Bülau-féle Jahrbücher für Geschichte und Politik 1843-iki folyamában.

112) Alaposan kimutatva hazánkfa *Hajnik Imre*: Európai Jogtörténet cz. művében (4. kiad. 1896).

113) Úgy, mint legújabban az angol *Keynes* (*Scope of Pol. Econ.*; 3. fej.) meg *Leroy-Beaulieu* (*Traité d'Econ. Polit.* I. köt. pag. 58. Chap 3—4.), és sok más szakember által sem.

114) Ld. erre nézve *Held*: Értekezését a Schmoller-féle *Jahrbuchban*; meg *Maurice Block*: *Les Progrés de la Science Économiques depuis Adam Smith* cz. m. I. köt. 62. s. k., 220. s. k. és 243. s. k. lp. és *Ugyanannak* német nyelven közzétett s az illető irányt élesen bíráló könyvét: *Quintessenz des Kathedersozialismus* (1878).

115) Vagy *Ranke* a történelemben és *Helmholtz* a fizikában.

116) Utalok e tekintetben Roscher tanítványának *Dankwardt-na*k, azután *Minghettinek*, *Liegeoisnek*, és *Jourdannak* idevágó munkáikra.

117) A mit az ez irány alapítójának *H. Spencernek* egy-némely követője el is ismer. Az eszmei viszonylatot Roscher és (az egykorú kiváló jogtudós) *Ihering*, a „*Geist des Römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung*“ és a „*Zweck im Recht*“ cz. messze elterjedt nagybecsű munkák szerzőjének felfogása és iránya közt: mint feladatomtól távol esőt, csak jelezni kívánom.

118) Névszerint *Eisenhart*: *Geschichte* stb. 192. lp.

118^a) Magyarra Dr. *Kiss J.* által 1870—1872-ben.

119) S ha már *iskoláról* szólnunk, ez itt és Roscherre nézve csak oly értelemben veendő, hogy Roscher követői nem képeztek s nem képeznek jelenleg sem valami doctrinár szűkeblű zárt-kört, a melyhez való tartozóság: a mester szavaira való esküvés, az annak minden tanaira nézve való vak hódolás, vagy az iskola-vezetőnek irányában való tömjénezéstől volna, úgy mint az néha tudósi körökben történni szokott, föltételezett.

120) Ezekről már fentebb tüzetesen volt szó.

121) Erre már 1858/60-ban közzétett tört. munkám II. köt. 693—694. lpj. rámutattam.

122) Különbben a filosofiai rendszerek között leginkább a *Herbartéhoz* hajlott; úgy mint péld. Stein és Kerkapolyi a *Hegel-féléhez*, *Schäffle* a *Krause-féléhez*, *Stuart Mill* (egy ideig) a *Comtéhez* stb.

123) Ugyanezt mondja a nemrég elhunyt hírneves *Gneistről* szellemes parentálója, a berlini egyet. tanár *Gierke*.

124) Nem kell mondanom hogy, Roscher egész irányánál fogva ahhoz a részben hegelisztikusnak nevezhető felfogáshoz hajlott, hogy a historiai fejleményekben és állapotokban mindig volt és van valami *észszeres* (mélyebb okkal és értelemmel bíró) és valami az *eszményből* megvalósult. Ld. még *Eisenhart*: *Geschichte der Nat. Oek.* 185. lp. és *Rosenkranz* jeles cikkét „a hegeli philosophai rendszerről vonatkozásában az államtudományok-

hoz“ a *Rottek-Welcker*-féle Staatslexikon (Ed. 3. 1856.) VII. köt. 654. s k. lpj. valamint *Beck*: Empir. Psychologie und-Logik 1887. a 66—67. §§-ban)

125) Jól jellemzi (bár csak futólag) ez irányt *Marczali* akad. Emlékbeszédében Ranke fölött (Ld. Budapesti Szemle 1896. januári füzetb.), továbbá *A. Stern*: Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815. I. köt. (1894.) I. fej. s különösen *Gervinus*: Geschichte des 19-ten Jahrhunderts (1856. s k.) I. köt. 318—494. lp. s újabban megint *M. Brasch*: W. Roscher und die socialwiss. Strömungen der Gegenwart 15. lp.

126) A mit *Gyulai Pál* egy ízben Aranyról (Emlékbeszéd a Kisfaludy-társaság 1883. okt. 28-án tartott ülésében) oly találóan mondott, Roscherre is alkalmazható, hogy tudniillik „nincs semmi műveiben a romantikusok érzelgéséből, a kik a jelennek bajai között a középkor igen kétes boldogságát óhajtják vissza“. (Pedig Roscher, köztudomás szerint, rendkívül vallásos érületű egyéniség volt.)

127) Jellemző e tekintetben, hogy Roscher, mikor a nagy német socialdemokratikus agitátornak Lassallenak hirtelen elhalálózása hírért (1864. aug. 31-én) Magyarországon való utazása közben olvasá, felkiáltott „das ist ein grosses Glück für Deutschland“.

128) E tekintetben elmondhatni róla, a mit *Gervinus* az ő nagy tanítójáról Schlosserről mondott: „Man lernt auch aus dem Leben in Grossen in der Geschichte, keine oberflächliche Freude am Leben, man saugt aus ihrer Betrachtung eine strenge Ansicht von der Welt, und ernste Grundsätze über das Leben“.

129) Némely ide is vonatkozó eszme *Gierkenek* Emlékbeszédében Gneist fölött, azután a hírneves juristának *Ungernek*: a nemrég elhunyt bécsi tanár *Exner* fölött (1894.) és ugyancsak *Exnernek*: Über Politische Bildung cz. feltűnést keltett rektori Beszédében (1891).

130) Az ismeretes „majus aliquid et excelsius postulatur a professore“ szerint. Ld. *Fichtenek* „Die Bestimmung des Gelehrten cz. könyvét és *E. Freemannak*: Study on History 16. s k. lp. — Hazánkban *Pauler* egyet. tanár és miniszter által is mindig hangsúlyozva.

131) *Stuart Mill* szerint: az Igazság az életben ellentétek kiegyenlítésében jut kifejezésre. (On Liberty 2. fej.) Az *Aristotelesi* „középút eszméjére“ nézve ld. *Oncken*: Staatslehre des Aristoteles több helyen.

132) Ld. *Rau*: Ueber die Zünfte (1816. a 136. lp.) és *Roscher*: Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland a 851. lp.

133) Ugyanezt jegyzi meg a jeles történetíró *Sybel* a francia forradalom fölötti „Reflexiók“ világhírű írójáról Ed. *Burkeról* a „Zeitschrift für Allgemeine Geschichte“ 1847-iki foly. 5. lp. Hasonló-

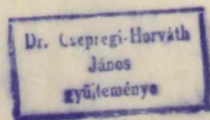
kép *Dillmann*, a kitünő orientálistáról Ewaldról a *M. Allgemeine Zeitung* 1895. május 29-iki melléklapján.

¹³⁴⁾ Ez is képezi magyarázatát annak, hogy mért idegenkedett Roscher mindvégig a praktikus politika mozgalmába való elegyedéstől. (Érdekes momentum különösen az a sokat vitatott, s már Plato, Aristoteles és Cicero által is érintett kérdés tekintetében, hogy „vajjon a tudomány és a theoriával való foglalkozás megfér-e az állam-dolgok körüli tevékeny működéssel, s nem zárja-e ki ezek egyike a másikat?!” — s a mely kérdésre az imént említett ókori nagy bölcselek határozottan oda nyilatkoznak, hogy e kétféle vagy két iránybani működés megférő, esetleg kötelességparancsolt is; míg hasonlóan kiváló újkori nevezetességek, például *Spinoza*, *Hegel*, *Schlosser*, *Ranke*, de meg az antik világbeli írók: *Plutarch* és *Tacitus* is, egyenesen az ellenkező nézetet tartják. Ld. még *Aristoteles*: Politikája VII. 3. *Cicero* De Officiis cz. m. I. köt. 6. és 12. fejj., azután *Raumer*: Hist.-Polit. Briefe 66. s. k., s magának *Roschernek*: Systemje I. köt. 54. s. k. lp.)

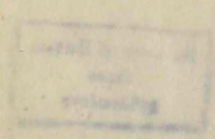
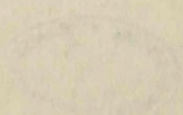
¹³⁵⁾ Az e téren gyűjtött gazdag tapasztalatok stb. vannak Roscher: System-jének V.-ik vagyis a „Szegényügyet“ behatólag tárgyaló kötetében egybefoglalva, illetve felhasználva. (Különben pedig ebben a munkában is jutnak Roscher erős *conservativ* és *vallás-erkölcsi* nézetei pregnans nyilvánulásra.)

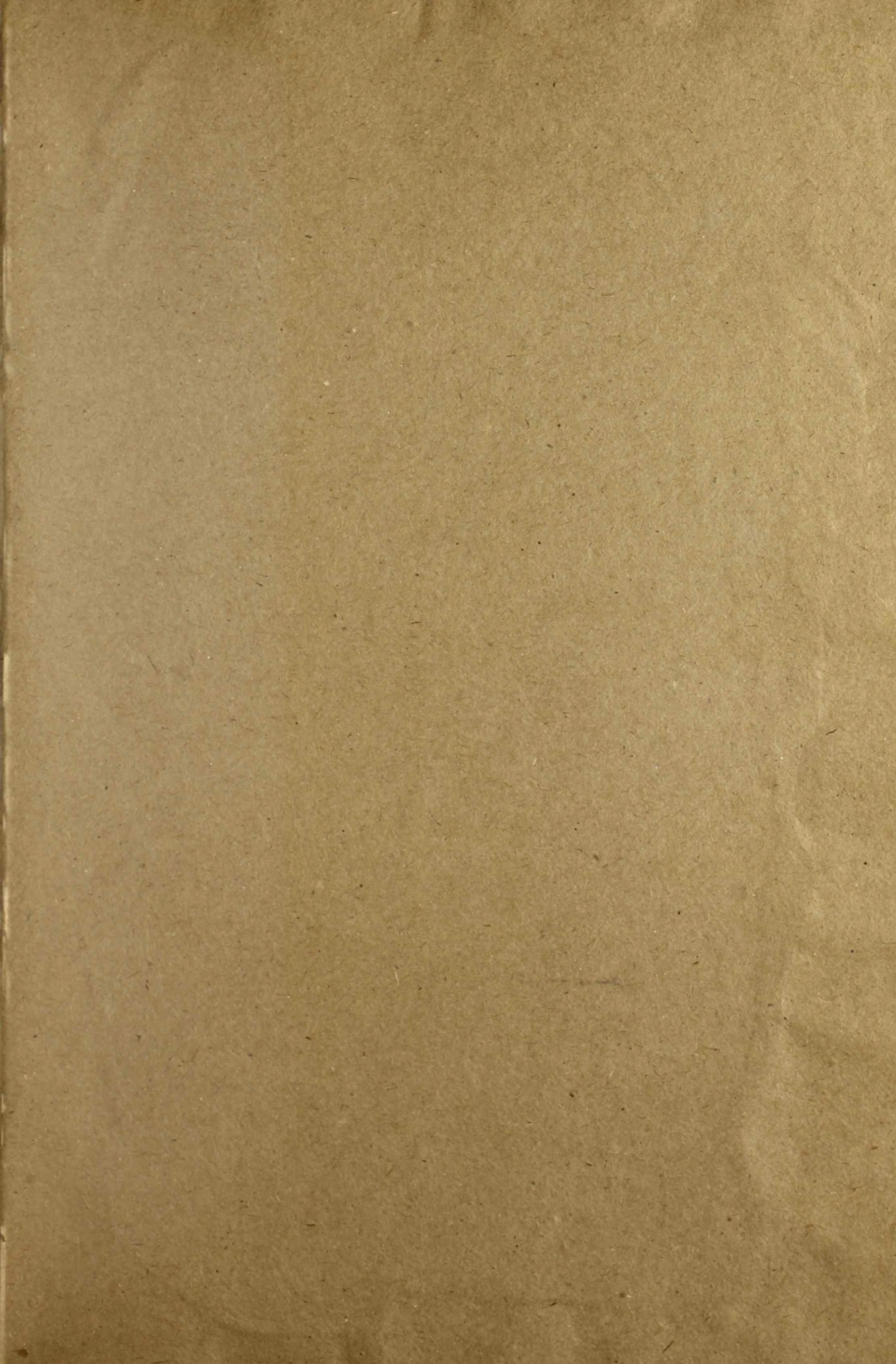
¹³⁶⁾ Hasonlóképp nyilatkozik *Ranke* felől egy jeles volt tanítványa: „a nagy történettudós egy magában harmonikusan lezárt természet és jellem; egész élete pedig egy nagy vonásbani, egy öntésbeli vala“.

VÉGE.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

HORNYÁNSZKY VIKTOR SAJTÓJA.

